
társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

JOG ÉS TÁRSADALOM

- 3 **Gyulavári Tamás:** A fogyatékos személyek jogai az Európai Unióban

MAGYAR VALÓSÁG

- 21 **Győri Péter:** A Hajléktalanok Menhelye Egylet
43 **Albert József–Leveleki Magdolna:** Falusi romák egy ipari város vonzáskörzetében
53 **Diósi Ágnes:** Értelmiségi roma nők – I.
60 **Pik Katalin:** Egy századeleji vita margójára

SZOCIÁLIS MUNKA

- 65 **Szalai József:** Időskorúak bentlakásos ellátása – gondolatok a nyugat-európai tapasztalatok tükrében
72 **Gyukits György:** A haldokló betegek hospice szellemű ellátásának szociális dimenziói Angliában

RECENZÍÓ

- 85 **Harangi Andrea:** Terror a családban

ESÉLY

Kiadja a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Alapítvány.

Szerkesztőségi cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
(ELTE Szociálpolitikai Tanszék)
Telefon: 266-9833/298

A megjelenést támogatja: József Attila Alapítvány, Soros Alapítvány,
Szabad Sajtó Alapítvány.

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a szerkesztőségénél.

Megjelenik kéthavonta.

Terjeszti a „Sziget” Rehabilitációs Kiszövetkezet.

A lapot szerkesztik:

LÉVAI KATALIN főszerkesztő
LÉVAI JÚLIA olvasószerkesztő
WEBER ATTILA szerkesztő

A szerkesztőség munkatársai: Bánfalvi Adrienne, Berény Márta, Moksony Ferenc

Szerkesztőbizottság:

Balipap Ferenc, Bíró András, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor, Juhász Pál, Léderer Pál,
Nagy Endre, Orosz Éva, Pataki János, Pik Katalin, Salgó Lajos (NSZK), Semjén András,
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szalai Júlia, Szelényi Iván (USA),
Talyigás Katalin, Tausz Katalin, Georg Vobruba (NSZK)

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár

Szöveggondozó: Haraszi Judit

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a NEOTIP Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Naszályi Gábor

ISSN 0865-0810

GYULAVÁRI TAMÁS

*A fogyatékos személyek jogai az Európai Unióban*¹

1. A fogyatékos személyek jogai az Unió elsődleges jogában

A Római Szerződés (továbbiakban: Szerződés) rendelkezéseinek jelentőségét az adja, hogy a közösségi intézmények annak szövegére alapozzák jogszabályelőkészítő, illetve jogalkotó munkájukat. Amennyiben tehát egy adott terület nem szerepelt a Szerződés szövegében, úgy ez a tény a másodlagos jogalkotás legfőbb akadályának bizonyult a későbbiek során. Mára ugyan már meghaladottá vált az az 1957-ben még uralkodó nézet, miszerint a szociálpolitika – így a fogyatékosok védelme – nem tartozik az integráció lényegéhez. Ez a szemlélet azonban komoly károkat okozott többek között – a fogyatékosok jogainak biztosítása terén is, hiszen blokkolta a közösségi jogalkotást. Mindennek igazolásához elegendő végigtekintenünk a közösség által alkotott joganyagot.

Önmagáért beszélő tény, hogy a Római Szerződés ma hatályos szövege sem tartalmaz kifejezetten a fogyatékosokra utaló szöveget. Ugyanakkor a Szerződés 51. és 121. cikkelyei garantálták, hogy a szabad mozgás gyakorlása ne csorbítsa a szociális ellátáshoz fűződő jogokat. Ez azt jelenti, hogy a fogyatékosokat megillető ellátásokhoz való jogot nem érinti az, hogy az adott személy több tagállamban dolgozott, illetve élt. A szabad mozgás biztosításán túlmenően azonban az európai integráció alapítóit azért is foglalkoztatta a fogyatékosok, időskorúak stb. szociális védelme, mert az eltérő ellátórendszerek veszélyt jelentettek a belsőpiaci versenyre. A magas színvonalú szociális ellátást nyújtó tagállamok attól tartottak, hogy a munkaerő magas költségei elriasztják majd a beruházókat. Ezen utóbbi, a szociális védelem harmonizációját célzó érvek és törekvések azonban nem vezettek eredményre. A közösség célja a tagállami ellátórendszerek spontán harmonizációja volt, amely nem számolta fel az eltérő európai modellek közötti különbségeket.² A fogyatékosok ellátásait tehát még ma sem harmonizálják

1 A tanulmány az Egészségügyi Minisztérium támogatásával készült. A szerző köszönetét fejezi ki Novák Katalinnak (Egészségügyi Minisztérium, Nemzetközi Együttműködési és Európai Integrációs Főosztály) és Páva Hannának (Egészségügyi Minisztérium, Jogi Főosztály) a tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatásukért.

2 A jóléti államok három típusának leírását lásd: Esping-Andersen, G.: Mi a jóléti állam? In: A jóléti állam (Szerk.: Lévai K.–Ferge Zs.). Az EU tagállamok eltérő szociális ellátási rendszereiről szóló elemzést lásd: Hantrais, L.: Social Policy in the European Union, MacMillan Press Ltd. 1995, p. 133–141.

közösségi szinten, csak koordinálják. Éppen ezért nem születtek olyan kötelező érvényű közösségi jogszabályok, amelyek a szociális ellátások szinte minden ellátást egyaránt érintő koordinációján³ túlmenően bármilyen formában érintenék a fogyatékosok ellátását.

1.1. A Közösségi Charta hatása

A Munkavállalók Alapvető Szociális Jogairól Szóló Közösségi Chartában⁴ (továbbiakban: Charta) a tagállamok kötelezettséget vállaltak többek között a fogyatékos dolgozók mobilitására, közlekedésére, szakképzésére vonatkozó rendelkezések megalkotására:

„26. cikkely:

*Minden fogyatékos embernek, fogyatékosága okától és jellegétől függetlenül, társadalmi és szakmai beilleszkedésének elősegítése érdekében tényleges ki-
egészítő támogatást kell biztosítani.*

Ezeknek az intézkedéseknek, a támogatottak adottságaival összhangban, különösen a szakképzésre, munkaegészségügyre, mobilitásra, közlekedési lehetőségekre és lakáspolitikára kell vonatkozniuk.”

A Charta szövege hozta meg a fogyatékosok védelme terén az „áttörést”, hiszen első alkalommal szenteltek külön cikkelyt egy EU dokumentumban⁵ jogaik biztosításának.⁶ A Charta 26. cikkelyének megfogalmazása több üzenetet hordoz. Kijelölte a közösségi cselekvés kiemelt területeit: azokat a prioritást élvező szociális problémákat, amelyek megoldásával illetve kezelésével a közösségi intézményeknek a jövőben foglalkozniuk kell. A szövegből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a közösség minden tagállamtól elvárja a minimális jogok garantálását, különösen a fentiekben említett területeken. A legfontosabb változás azonban az volt, hogy a közösségi politika centrumába a fogyatékosok társadalmi és szakmai beilleszkedésének elősegítése, azaz az integráció került. Az integráció meghatározó szerepét jelezte az a szimbolikus jelentőségű változás is, hogy 1993 óta a fogyatékosok ügyeivel foglalkozó szervezeti egység új nevében a „Fogyatékosok Integrációja” megjelölés szerepel.⁷

A Charta végleges szövege szerint a megvalósítás felelőssége elsődlegesen a tagállamokon, nem pedig a Közösségen nyugszik. A Közösség szerepe

3 A szociális ellátások koordinációját megvalósító legfontosabb közösségi jogszabály az 1408/71. sz. rendelet.

4 A Közösségi Charta a Munkavállalók Alapvető Szociális Jogairól címet viselő dokumentumot 11 tagállam írta alá 1989-ben. A Charta az angol kormány ellenállása miatt nem válhatott jogilag kötelező erejű dokumentummá. A Római Szerződés 117. cikkelyének az Amszterdami Szerződéssel megállapított új szövegében a Charta szerepet kap a közösségi szociálpolitika alakításában: „having in mind social rights such as those set out in the...1989 Community Charter of the Fundamental Social Rights of workers”.

5 Még ha az a politikai dokumentum jogilag nem is kötelező, illetve kikényszeríthető.

6 Amint a fentiekben láttuk, korábban egyetlen közösségi alapszerződés vagy más dokumentum sem nevesítette a fogyatékosokat, és nem deklarálta az őket megillető jogokat.

7 1993-ban a „measures for the Disabled” elnevezést váltották fel az „integration of the Disabled” névvel.

arra korlátozódott, hogy közösségi jogalkotási és akcióprogramokkal igyekezzen a Chartába foglalt jogokat átültetni a gyakorlatba. A 28. cikkely a Közösségi intézmények végrehajtásban betöltött szerepéről szól. Eszerint a Bizottság köteles előzetes jogalkotási program alapján javaslatokat tenni.⁸

Ezeket a jogalkotási terveket és tervezett programokat tartalmazta a Charta Akcióprogramja. Az Akcióprogramot, amely gyakorlatilag a közösségi munka „menetrendjét” jelentette, a Bizottság már a csúcstalálkozó előtt, 1989 novemberében elkészítette. Ez az 54 oldalas dokumentum 13 fejezetben⁹ 47 javaslatot tartalmaz. A 18 javasolt irányelv közül egyetlen foglalkozott a fogyatékosokkal, amely közlekedési lehetőségeik javítására irányult.¹⁰ A Bizottság a fogyatékosok munkahelyre irányuló közlekedésének javítását tekintette az egyik leglényegesebb kérdésnek, mert leginkább így segíthető elő szociális, gazdasági integrációjuk. Ennek érdekében egy irányelv-tervezetben foglalták össze a közös célokat, valamint a harmonizálandó szabályokat, amelyek előmozdíthatják a fogyatékkal élők biztonságos közlekedését.

A közösségi jogalkotáson túlmenően a fogyatékosokat szolgáló közösségi programok említhetők részben a Charta hatásaként. A második akcióprogramot (HELIOS I.) az Európai Tanács az 1988. április 18-i határozatával, azaz még a Charta elfogadása előtt indította el. A HELIOS I. pragmatikus válasz volt a több mint 30 millió, fogyatékkal élő, közösségi polgár növekvő és korábban nem tapasztalt mértékű igényeire. Ez volt a legelső olyan közösségi szintű kezdeményezés, amely megteremtette a talán leghatározottabb helyzetű társadalmi csoport közösségi támogatásának alapját, illetve annak kereteit. A Charta Akcióprogramjának témánk szempontjából kiemelkedő fontosságú pontja szerint az 1991 végén befejeződő második közösségi program tapasztalatai alapján meg kellett indítani az immár harmadik, HELIOS II. elnevezésű programot az 1993–1996 közötti időszakra. Ezen kívül tovább fejlesztették a HELIOS programon belül létrehozott Handynet¹¹ rendszert is.

1.2. „Maastrichton innen és túl”

A közösségi Charta végrehajtása érdekében elfogadott Maastrichti Szociálpolitikai Egyezmény¹² 2. cikkelye szintén összefügg a fogyatékkal élők ügyével: „...a Közösség támogatja és kiegészíti a tagállamok tevékenységét ... a munkaerőpiacról kirekedt személyek beilleszkedése” terén. Az állam- és kor-

8 „28. cikkely: Az Európai Tanács felhívja a Bizottságot, hogy a lehető legrövidebb időn belül a Szerződésben foglalt hatásköre alapján tegye meg javaslatait azon jogok hatékony végrehajtását elősegítő jogi eszközökre, amelyek a belső piac kiépülésével a Közösség hatáskörébe tartoznak.”

9 A Chartában foglalt minden egyes joggal külön fejezetben foglalkozik az Akcióprogram, továbbá külön fejezetben elemzi a munkaerőpiaccal kapcsolatos tennivalókat.

10 Az irányelv teljes angol címe: „Proposal for a Council Directive on minimum requirements to improve the mobility and the safe transport of workers with reduced mobility, COM (90) 588 final – SYN 327”

11 Handynet System: exchange of information on the technical aids for the disabled.

12 Agreement on Social Policy concluded between the Member States of the European Community with the exception of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland

mányfők 1991. december 9–10-én tartott maastrichti találkozásán elfogadott Szociálpolitikai Egyezmény – a szubszidiaritás elvét tiszteletben tartva – a tagállami programok korábbinál aktívabb támogatásában jelölte meg a közösségi politika irányát. Ennek az elhatározásnak a jegyében jött létre 1993 májusában az Európai Fogyatékosügyi Tanács¹³, amely az EU intézmények, a nemzeti kormányok és a nonprofit szervezetek számára teremtette meg a közösségi szintű párbeszéd lehetőségét. Ugyanezt a megközelítést tükrözi az EUCREA létrehozása, amely fórum a fogyatékkal élők művészetekben (zene, tánc, színjátás stb.) való megjelenését támogató nemzeti intézmények munkáját segíti.

A kilencvenes évek elején a közösségi szociálpolitika középpontjába a foglalkoztatáspolitikai politika került. Ez azzal a gyakorlati következménnyel járt, hogy a hátrányos helyzetű csoportokkal kapcsolatos részpolitikákban is a foglalkoztatással összefüggő kérdésekre, azok között is elsősorban a munkaerő-piaci integrációjukra és a munkahelyteremtésre került a hangsúly. A foglalkoztatással kapcsolatos közösségi dokumentumok közül elsőként a foglalkoztatáspolitikai Fehér könyv említhető. A közösségi foglalkoztatáspolitikai továbbfejlesztésének irányát meghatározó, 1994-ben elfogadott Fehér könyv kizárólag az új munkahelyek forrásainál említi meg a fogyatékosok gondozását:

„Helyi szolgáltatások: idősök és rokkantak házi gondozása, betegápolás, étkeztetés és a házimunka elvégzése.”

Az Európai Tanács Luxemburgban – (1997. november 20–21 között) – tartott rendkívüli ülésén elfogadott elnökségi összefoglalóban határozták meg azokat a foglalkoztatással kapcsolatos irányelveket, amelyeket minden tagállamnak érvényre kell juttatnia saját foglalkoztatáspolitikájában. A Luxemburgi Foglalkoztatási Csúcs tulajdonképpen az Amszterdami Szerződésben elszenvedett „vereségért” volt hivatott kárpótolni mindenekelőtt a francia politikusokat. A Szerződés szövegébe ugyan bekerült egy új foglalkoztatási fejezet, de az új szöveg és az azt kísérő politikai nyilatkozat az oldalszámozáson kívül semmilyen számot nem tartalmazott. A közösségi foglalkoztatáspolitikát jelenleg leginkább meghatározó, Luxemburgban elfogadott dokumentumban is csak egyetlen helyen fedezhetünk fel témánk szempontjából releváns szövegrészt:

79. A hátrányos helyzetűek munkaerő-piaci integrációjának támogatása: A tagállamok...különös figyelmet fordítanak azokra a problémákra, amelyekkel a hátrányos helyzetűek találkozhatnak a munkavállalásuk során.

Az általunk elemzett foglalkoztatáspolitikai dokumentumokból kitűnik, hogy az első számú cél az elfogadhatatlanul magas munkanélküliség leszorítása, és ennek eszközeként jelenik meg a munkahelyteremtés. A közösségi

foglalkoztatáspolitikai célok elérése érdekében elsősorban a hátrányos helyzetű csoportok integrációjára koncentrál. Ebben az összefüggésben kerül a foglalkoztatás-politikusok érdeklődési körébe a fogyatékosok ügye mint a munkavállalók egyik legjelentősebb és leghátrányosabb helyzetű csoportja. Jól bizonyítja ezt a megállapítást, hogy az Esseni Európai Tanácsi ülésen (1994. december 9–10.) elfogadott elnökségi következtetésekben a munkanélküliség elleni harc egyik fő eszközeként jelölik meg „a munkanélküliség által különösen erősen sújtott rétegek” helyzetének javítását. Ebbe ugyan beleértendő a fogyatékkal élők is, ám a szöveg csak a fiatalokat, a tartós munkanélkülieket és a nőket említi.

A közösségi elsődleges jogban az Amszterdami Szerződés szövege jelentett új fejleményt, amely a Római Szerződés új 117. cikkelyébe emeli be a Maastrichti Szociálpolitikai Egyezmény korábban hivatkozott szövegét¹⁴. Ma még nem látható tisztán, hogy ez a szöveg alapul szolgál-e majd a fogyatékosokra vonatkozó, kötelező érvényű jogszabályok elfogadásához. Az Amszterdami Szerződés a Római Szerződésbe egy új, 6a jelzésű cikkelyt is beillesztett, amely szerint:

„A Tanács egyhangú szavazással, a Bizottság javaslata alapján, és az Európai Parlamenttel történt konzultációt követően, megteheti a szükséges intézkedéseket a nem, származás, faj, etnikai hovatartozás, vallás vagy más meggyőződés, fogyatékoság, életkor vagy szexuális orientáció alapján történő hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem érdekében.”

A 100a cikkelyhez pedig egy olyan deklarációt csatoltak, amely értelmében „a közösségi intézményeknek a 100a cikkely alapján meghozott, minden egyes jogszabály esetében figyelembe kell venniük a fogyatékkal élő személyek igényeit”. Ezek a határozott szövegezésű cikkelyek jól illeszkednek az Amszterdami Szerződés ars poeticájába, amely az EU szociális dimenziójának „egyenjogúsítására” törekszik.

Az elsődleges jogban és a politikai dokumentumokban végigkísért jogfejlődés a szociális jogok egyre erőteljesebb érvényesítése, és ezen belül is a fogyatékosok speciális szükségleteinek és igényeinek elismerése irányába mutat. Az elsődleges jog meghatározó fontosságú a közösség működése szempontjából, hiszen ezen áll vagy bukik a közösségi ún. másodlagos jogalkotás, valamint a közös programok anyagi támogatása is. Az 1989 óta eltelt időszak fejleményei is azt igazolják, hogy a Közösségi Charta afféle kvázi-fordulópontként értékelhető a fogyatékkal élők ügyében. A kilencvenes évek elejétől – a közösségi szociális dimenzió erősödésével összhangban – kezdett kirajzolódni egy átfogó európai szintű politika, illetve párbeszéd a fogyatékosok integrációja érdekében.

14 Egyezmény a tagállamok – Nagy-Britannia és Észak-Írország – és az Európai Közösség között a szociálpolitikáról, 2. cikkely (1) bekezdés

2. A közösségi másodlagos jog

2.1. A csökkent mozgásképességű munkavállalók közlekedéséről

Az elsődleges jog elemzése alapján nem meglepő, hogy mindmáig egyetlen kötelező érvényű jogszabály sem született a fogyatékosok jogainak védelméről. A Római Szerződés új 118a cikkelye azonban azt is lehetővé tette, hogy irányelvekkel javítsák a munkavállalók egészségének és biztonságának védelmét a munkahelyeken. A Bizottság értelmezése szerint a fogyatékosok közlekedésének javítása ugyanis a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem részét képezi. Ez a jogi értelmezés teheti lehetővé azon baleseti kockázatok csökkentését, amelyeket a fogyatékosok viselnek, miközben a munkahelyükre igyekeznek.

Az Európai Parlament 1987. szeptember 16-án, azaz még a Charta előtt határozatot fogadott el a fogyatékosok és időskorúak közlekedéséről. A határozat szerint a fogyatékosok akadálymentes közlekedése a leghatékonyabb eszköz ahhoz, hogy munkához jussanak, és munkaviszonyukat képesek is legyenek megtartani. Ugyanezt a felismerést tükrözte a Közösségi Charta 26. cikkelye is, amely expressis verbis rendelkezett a fogyatékosok közlekedésének fejlesztéséről.

A Tanács 1989 óta több olyan irányelvet fogadott el, amely a fogyatékosok mozgására, helyváltoztatására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmazott.¹⁵ Ezek a Közösségi jogszabályok azonban csak munkahelyen belüli helyváltoztatásra vonatkoznak, ugyanakkor nem terjednek ki a munkahelyre való eljutásra és az onnan való hazatérésre. A Bizottság a „csökkent mozgásképességű munkavállalók biztonságos munkába járásának minimális követelményeiről” szóló irányelvvel kívánta megszüntetni ezt a joghézagot. Az irányelv tervezete (Byre 1992, 391. o.) a fentebb említett dokumentumok hatására és a gyakorlatba való átültetésére született. A fogyatékosoknak gyakran komoly gondot okoz a munkahelyre való bejárás a rendes tömegközlekedési eszközökön. Ez a probléma sokszor meg is gátolja, hogy az illető munkát tudjon vállalni, illetőleg azt meg tudja tartani. A testi fogyatékosok munkaerő-piaci integrációjában közvetlen szerepet játszik a közlekedés és az infrastruktúra fejlődésének olyan iránya, amely megkönnyíti közlekedésüket. A biztonságos közlekedés a fogyatékosok munkaerő-piaci integrációja, azaz a végső cél elérésének hatékony eszköze. Ez is jól mutatja, hogy a közösség politikájában a gazdasági és szociális integráció egymástól elválaszthatatlan fogalmak. A Bizottság a tervezet szövegét 1991. február 28-án nyújtotta be az Európai Tanácshoz, amely azonban még mindig nem fogadta el az irányelvet.

Az irányelvbe foglalt intézkedések egyaránt érintik a fizikai és értelmi fogyatékosokkal élőket. A tervezet melléklete minimális előírásokat tartalmaz, amelyek betartása garantálhatja a biztonságos közlekedéshez való hoz-

15 Ezek között említhető a 89/391. sz. irányelv a munkavállalók egészségének és biztonságos munkakörülményeinek javításáról, valamint a 89/654. sz. irányelv a munkahelyek minimális egészségügyi- és munkavédelmi követelményeiről. Ez utóbbi a munkahelyek megtervezéséről, megközelíthetőségéről és az egészségügyi szolgáltatásokról szól.

záférést. Ez a tömegközlekedésben megfelelő színvonalú és sűrűségű járatokat jelent. Alapvető szempont a hozzáférhetőség (bejutás, kijutás), amelyet a helyi adottságoknak megfelelő technikával kell biztosítani (alacsonyabb padló, beépített lift stb.). Bizonyos közlekedési eszközökön beépített székeket, közlekedőfolyosót, külön WC-t és mosdóhelyiséget kell a fogyatékosoknak biztosítani. Az irányelv szempontjából egyaránt „közlekedésnek” minősül a tömegközlekedés, s a munkáltató által, valamint a speciálisan a fogyatékosoknak szervezett személyszállítás. A fogyatékosok igényeihez és adottságaihoz igazított szolgáltatás árát úgy kell megállapítani, hogy az ne legyen magasabb az adott országban szokásos közlekedési tarifánál. Nem okozhat többletköltséget a fogyatékos személy számára az sem, ha a fogyatékos személy csak egy további kísérő személy segítségével utazhat. A tagállamok kötelesek olyan képzési programokat támogatni, amelyek elősegíthetik:

- a csökkent munkaképességű munkavállalók tájékoztatását a biztonságos közlekedés feltételeiről;
- a tömegközlekedési vállalatok alkalmazottainak képzését annak érdekében, hogy segíthessék a csökkent mozgásképességű munkavállalók biztonságos utazását;
- a csökkent munkaképességű munkavállalók tájékoztatását és tanácsokkal való segítségét.

Az irányelv talán leglényegesebb pontja, amely a Strukturális Alapokból támogatott beruházásoknál kötelezővé tenné a biztonságos közlekedésre vonatkozó szabályok betartását. Az irányelv végrehajtásának tapasztalatairól a Bizottság kétévenként jelentésben számol majd be.

2.2. A másodlagos jog további forrásai

A fentiekben elemzett javaslat mellett további jogszabályelőkészítő munka is zajlott a Bizottságban a nyolcvanas évek vége óta. Ezt elősegítendő a Tanács az 1989. június 12-én elfogadott következtetésében a fogyatékos személyek foglalkoztatásával összefüggésben arra hívta fel a Bizottságot, hogy olyan javaslatokat dolgozzon ki ezen a területen, amelyek „elősegítik a hatékonyabb koordinációt és a fokozottabb konzisztenciát a tagállami intézkedések között”.

A Bizottság a fogyatékosok „mobilitásának” fokozásához kíván hozzájárulni azzal a javaslattal, amely a fogyatékosok parkolókérttyáinak standardizálását és a tagállamok közötti kölcsönös elismertetését akarja elérni. A javaslatban – amely sajnos még mindig a Tanács előtt fekszik – az EU intézményei azt ajánlják a tagállamok illetékes hatóságainak, hogy az adott ország területére érvényes parkolási kérttyát vezessenek be a fogyatékosok számára. A közösség által javasolt kérttya mintáját az ajánlás melléklete tartalmazza. Az EU azt is kéri a tagállamoktól, hogy kölcsönösen ismerjék el a többiek által (az EU standard alapján) kibocsátott kérttyákat. Ez a rendszer lehetővé tenné, hogy a fogyatékosok egyetlen kérttyával valamennyi EU tagállam bármely, fogyatékosok számára fenntartott parkolójában várakozhassanak. A rendszer zökkenőmentes működéséhez azonban az is fontos betartandó sza-

bály, hogy tényleg csak fogyatékosok, azaz rászorulóak kaphassanak ilyen kártyát. A rendszerrel való visszaélés hosszabb távon veszélyeztetné annak működését. Az eredeti tervek szerint már 1998. március 1-jén életbe lépett volna az új kártyarendszer.

Az 1989. június 12-én elfogadott bizottsági jelentés abból indult ki, hogy az Unió deklarált célja a rokkantak foglalkoztatásának támogatása, szakképzésük és szakmai gyakorlatuk megszervezése. A Charta rendelkezésein túlmenően a Miniszterek Tanácsa 1990. május 31-én határozatot hozott a fogyatékos gyermekek és fiatalok általános képzési rendszerbe való beilleszkedésének segítéséről. Ez a határozat az „oktatási integráció” eszközével igyekszik hozzájárulni a fogyatékosok szociális integrációjához, hiszen a minél színvonalasabb oktatás képes felkészíteni a felnőttkori munkavállalásra, a munkaerő-piaci integráció érdekében. Ezért a tagállamok minden lehető eszközzel arra törekednek, hogy a fogyatékos diákok beilleszkedjenek az általános oktatási rendszerbe. A speciális iskolák és oktatási intézmények csak kiegészítő szerepet tölthetnek be a fogyatékosok integrációjában. Támogatni kell a fogyatékos gyermekekkel foglalkozó intézmények (előkészítő iskolák, szociális és egészségügyi szolgálatok, szabadidőklubok) közötti együttműködést. A kommunikációs és nyelvi készségek fejlesztése érdekében fokozottan építeni kell az új technológiákra. A Bizottság gondoskodik arról, hogy a közösség által támogatott programokban figyelembe vegyék a programok iránt érdeklődő, fogyatékkal élő személyek speciális igényeit.

A 86/379. sz. ajánlás a fogyatékosok szakmai rehabilitációjának támogatására irányul. A Tanács azt ajánlja a tagállamoknak, hogy az esélyegyenlőség alapelvét ugyanúgy érvényesítsék a munkához jutás, a munkahely megtartása, a szakmai képzések, továbbképzések, mint a jogellenes elbocsátás elleni védelem vagy a szakmai előremenetel terén.

A tagállamokat arra buzdítják, hogy folytassák sikeres kezdeményezéseiket. Különös figyelmet kell fordítaniuk a diszkriminatív cselekmények, így például a fogyatékosok miatt elbocsátás elleni védelemre. Emellett a diszkrimináció valamennyi formájának megakadályozása érdekében szükség van pozitív akciókra is. Az ajánlás melléklete tartalmazza azokat az elemeket, amelyeket a tagállamok figyelmébe ajánlanak egy „viselkedési szabályzat” megalkotásához. A Bizottság köteles koordinálni a fogyatékosok foglalkoztatásával és rehabilitációjával kapcsolatos információk és tapasztalatok cseréjét a nemzeti hatóságok között. Szintén a Bizottság feladata, hogy a probléma súlyának megfelelő mértékű támogatást nyújtson az Európai Szociális Alapból a fogyatékosok programjaihoz.

3. A fogyatékosok jogai a szociális biztonság terén és az esetjogban

A szabad mozgás közösségi alapelveinek minél zavartalanabb érvényesülését szolgálta a szociális biztonsági rendszerek koordinációja. Ez a közösségi politika a szociális ellátások lehető legszélesebb körét igyekezett biztosítani minden közösségi állampolgár számára attól függetlenül, hogy hány tagál-

lamban élt, dolgozott. Ennek a politikának szerves részét képezték a 30 millió fogyatékkal élő polgár szociális ellátásai is. A szociális biztonsági rendszereket koordináló 1408/71. sz. rendelet (továbbiakban: rendelet) érvényes mind az általános, mind pedig a különös szociális biztonsági rendszerekre, legyenek azok járulék alapúak vagy járulékfizetéstől függetlenek. A rendeletet a tagállamok minden olyan jogi előírására alkalmazni kell, amely a szociális biztonság betegségi és anyasági, rokkantsági, öregségi, özvegyi és árvasági, munkahelyi baleseti és foglalkozási betegségi, halálozási, munkanélküliségi és családi juttatásait érinti.

A rendelet 4. cikkelyében szereplő fenti fogalmak értelmezése során a közösségi jog szabályaira, illetve a közösségi jog megvalósulásának érdekében kell tekintettel lenni, így nincs döntő jelentősége annak, hogy a nemzeti jogszabályok valamely juttatást miként minősítenek.¹⁶ Az Európai Bíróság munkája során több értelmezési probléma merült fel a fogyatékosok segélyeit, valamint a baleseti nyugdíj-kiegészítéseket illetően. A rendelet nem határozza meg pontosan a közösségi szabályozásból kizárt szociális ellátások körét, ami a fogyatékosok egyes ellátásaival kapcsolatban is fejtörést okozott a Luxemburgi Bíróságnak.

A fogyatékosok különféle ellátásaival kapcsolatban számos esetben merült fel a kérdés, hogy az adott rokkantsági juttatás a rendelet hatálya alá esik-e vagy sem. A Bíróság a *Yousfi*-¹⁷, a *Callemeyn*-¹⁸, valamint a *Schmid*-¹⁹ esetekben megállapította, hogy a rokkantsági juttatások a rendelet 4(1)b pontja alapján annak hatálya alá tartoznak. A rendelet 4. cikkely (1)b pontja szerint hatálya minden olyan jogszabályra kiterjed, amely:

„a rokkantsági ellátásokra vonatkozik, beleértve a keresőképeség megőrzését, illetve javítását célzóakat”.

A *Callemeyn*-esetben a Bíróság azonban azt is kimondta, hogy csak azon személyek rokkantsági ellátásai esnek a rendelet hatálya alá, akik az 1. cikkely 1. pontja értelmében munkavállalónak minősülnek és jogosultak az adott ellátásra. Ezek az „ellátások” ugyanis a szociális biztonsági rendszerbe tartoznak, és ezért a Római Szerződés 51. cikkelyének hatálya rájuk is kiterjed.

Ezzel az ítélettel összhangban a *Newton* esetben²⁰ a Bíróság megállapította, hogy a fogyatékosok ellátásaira vonatkozó nemzeti jogalkotásnak alapvetően két funkciója van. Egyfelől biztosítania kell egy minimális jövedelmet azon fogyatékos személyek számára, akik kívül esnek a szociális biztonsági rendszer ellátásain. Másfelől kiegészítő ellátást kell nyújtania azoknak a szociális biztonsági juttatásban részesülő biztosítottaknak, akik tartósan munkaképtelenek. Éppen ezen eltérő funkciók miatt a Római Szerződés 51. cikkelyének értelmezése alapján csak azok a személyek esnek a rendelet hatálya

16 Takács Albert: A migráns munkások szociális biztonsága, in: Szociális jogok az Európai Unióban, Szerk.: Gyulavári T.–Kardos G., ISM Műhelytanulmányok. Megjelenés alatt. Kézirat 13. o.

17 C-58/93 *Yousfi v Belgian State* [1994] ECR I-1353, paragraph 25

18 C-187/73 *Callemeyn* [1974] ECR 553, paragraph 15

19 C-310/91 *Schmid* [1993] ECR I-3011, paragraph 10

20 C-356/89 *Newton v Chief Adjudication Officer* [1991] ECR I-3017, paragraph 14

alá, akik munkaviszonyban állnak, illetve önfoglalkoztatók. Ezek a személyek ugyanis a szociális biztonsági rendszerhez tartoznak. Azok a személyek tehát, akik sohasem voltak biztosítottak, rokkantsági ellátásaikkal kapcsolatban sem tarthatnak igényt az 1408/71. sz. rendeletben foglalt jogokra.

A *Biason-esetben*²¹ Biason asszony a betegségi biztosítása alapján rokkantsági nyugellátásban (invalidity pension) részesült. Ehhez a nyugdíjhoz azonban egy olyan kiegészítő ellátás (supplementary allowance) járt, amelyet itt mindenki megkap, a nyugellátásra tekintettel. Miután azonban Biason asszony elköltözött egy másik tagállamba, a francia hatóságok megtagadták a kiegészítő ellátás további folyósítását. A Bíróság megállapította, hogy a kiegészítő ellátáshoz való jogosultságot nem érinti a lakóhely megváltozása.²²

A *Snares-esetben*²³ egy angol állampolgár a munkaképtelenné válását követően nem-járulékalapú ellátásban részesült. Az ellátás folyósítását azonban 1993-ban, Tenerife szigetére való átköltözésére hivatkozva megtagadta az angol hatóság. A rendelet 10. cikkelyének (1) bekezdése a következőképpen rendelkezik a rokkantsági ellátásokról:

„Hacsak a jelen rendelet másként nem rendelkezik, az egy vagy több tagállam jogszabálya alapján szerzett rokkantsági (...) pénzbeni juttatásokat (...) nem csökkentik, módosítják, függesztik fel, vonják vissza vagy kobozzák el azért, mert a kedvezményezett nem azon tagállam területén lakik, melynek az intézménye a kifizetésért felelős.”

Az 1247/92. sz. rendelet 1992. június 1-jei hatállyal több ponton módosította az 1408/71. sz. rendelet szövegét. A 4. cikkely módosított 2a pontja szerint:

„A jelen rendelet ugyancsak vonatkozik a különleges nem járulékalapú ellátásokra is, amelyeket nem az 1. bekezdésben említett jogszabály vagy biztosítási rendszerek alapján biztosítanak, illetve amelyek a 4. bekezdés révén ki vannak zárva, ha az ilyen ellátások biztosítását annak érdekében tervezik, hogy:

(...)
b) ... kizárólag a szellemi vagy testi fogyatékos személyeknek nyújtsanak konkrét védelmet.”

Ez a módosítás tehát egyértelműen meghatározta és ki is szélesítette azt a kört, amelyre a rendelet hatálya kiterjed. Egyidejűleg az új 10a cikkely 1. pontjában szűkítette is az érintett kört megillető jogokat:

„A 10. cikkely, valamint a III. cím rendelkezései mellett, a jelen rendelet hatálya alá tartozó személyek a 4. cikkely 2a bekezdésében említett különleges

21 C-24/74 Caisse régionale d'assurance maladie de Paris v Giuseppina Biason. [1975] ECR

22 Ez alól csak az az eset képez kivételt, ha az adott ellátás a 3. számú rendelet hatálya alá esik, és a tagállam joga a tagállam területén tartózkodó személyek részére engedélyezi a kifizetését.

23 C-20/96 Kevin Albert Snares v Djudication Officer [1997] ECR

nem járulékalapú pénzbeni juttatásban kizárólag azon tagállam területén részesülnek, ahol laknak, ezen tagállam jogszabályának megfelelően...”

Mindezen rendelkezésekre tekintettel a Bíróság megállapította, hogy 1992. június 1-jét követően a brit hatóság jogosan tagadta meg a különleges nem járulékalapú rokkantsági ellátás folyósítását arra hivatkozással, hogy Snares úr már nem az Egyesült Királyság területén élt. A Bíróság azt is kinyilvánította, hogy az 1247/92. sz. rendelet általam idézett rendelkezései nem ütköznek a Római Szerződés 51., illetve 235. cikkelyeibe.

4. Közösségi programok

4.1. A HELIOS programok

A Közösség története során három akcióprogramot fogadtak el a fogyatékosok szociális és gazdasági integrációjának előmozdítása érdekében. A Közösség hozzájárulása a nemzeti erőfeszítésekhez az első akcióprogram (1981) keretében csak technikai tapasztalatcserére korlátozódott.

A fogyatékosok támogatásának jelentős állomása volt a Tanács 1988. április 18-án elfogadott²⁴ második akcióprogramja, amely az 1988–1991 közötti időszakra vonatkozott. A második akcióprogramot megtévesztő módon HELIOS I-nek keresztelték.²⁵ A HELIOS I. definiálta az EK tevékenységének alapelveit és kritériumait. Célkitűzése az volt, hogy a Közösség pénzbeni támogatásával olyan programokat indítsanak el a tagállamokban, amelyek a hangsúlyt a fogyatékosok szociális integrációjára, független életmódjának kialakítására, szakképzésére és rehabilitációjára helyezik. A program elő kívánta segíteni a nemzeti intézkedések koordinációját, a fogyatékosok társadalmi és gazdasági integrációját, valamint civil szerveződések európai szintű együttműködését, döntéshozatalban való fokozott részvételüket.²⁶ Fontos célnak tartották a határozottabb fellépést a munkaerőpiacon tapasztalható diszkrimináció ellen.

A programról készített jelentések számos sikeres akciót ismertetnek. Ezek között említhető a tagállamok fogyatékosokkal foglalkozó kormányzati intézményei, illetve a hasonló nemzetközi szervezetek közötti párbeszédet elősegítő kezdeményezések, a későbbiekben elemzett Handynet program, a tájékoztató akciók vagy az oktatási integrációt célzó kezdeményezések. A HELIOS I. programnak köszönhetően tehát jelentősen javult a fogyatékosok

24 Council Decision 88/231/EEC of 18 April 1988 establishing a second Community action programme for disabled people (HELIOS)

25 Social Europe 2/1992, 83. o.

26 A HELIOS II. (1992–96) a HELIOS I. folytatásaként, annak továbbfejlesztéseként jelentkezett. A program tovább egységesítette a különböző tagállamokban alkalmazott megközelítéseket a megelőzés és a rehabilitáció területén. A dokumentum szerint az integrációnak már a bölcsődében, illetve az óvodában el kell kezdődnie. A program szükségesnek tartja a fogyatékosok védelmét a foglalkoztatás, a szak- és továbbképzés, a sport, a turizmus, a családi élet és a kultúra terén is. A fogyatékosoknak biztosítani kell a szociális, gazdasági és jogi védelem valamennyi formáját. A Közösség minden olyan tevékenységet finanszíroz, amely a fogyatékosok foglalkoztatását segíti.

helyzete. Konferenciák, szemináriumok, szakképzések sora jelezte az élénkülő aktivitást. Ugyanakkor a HELIOS I. elsősorban speciális, innovatív programokat²⁷ támogatott a tagállamokban. Ezek a kezdeményezések pedig csak növelték az igényt egy átfogó közösségi politika megteremtésére a foglalkoztatottak munkahelyi és szociális integrációja érdekében.

A végrehajtásért felelős Bizottság munkáját mindvégig egy tanácsadó testület (Advisory Committee) és egy szakértői csoport (Liaison Group) segítette. Emellett két másik testületet is felállítottak a program egyes részeinek koordinálására (HELIOS Team of Experts, Creativity and Sport Team), valamint külső szakértőkből álló munkacsoportok²⁸ nyújtottak segítséget technikai jellegű szakkérdésekben. A Bizottság a program végrehajtásáról az 1990. július 1-jéig elkészített közbenő jelentésben²⁹, illetve az 1992. július 1-jéig benyújtott záró jelentésben számolt be a Tanácsnak.

A HELIOS I. sikerén felbuzdulva tett javaslatot a Bizottság az immáron harmadik akcióprogramra, a HELIOS II-re. A Tanács a HELIOS II-öt – amely az 1993. január 1. és 1996. december 31. közötti időszakra vonatkozott – a második akcióprogram folytatásának, továbbfejlesztésének tekintette³⁰. Ez az újabb program az alábbi négy célt tűzte maga elé:

1. a tagállamok és nonprofit szervezetek közötti információáramlás és tapasztalatcsere javítása,

2. a közösségi akcióknak a korábbiánál magasabb színvonalú koordinálása és hatékonyabb eljárási rend meghonosítása,

3. a korábbiaknál hatékonyabb, a tagállamok innovatív kezdeményezéseinek tapasztalataira alapozott együttműködés a tagállamok és az érintett szervezetek között,

4. a nonprofit szervezetekkel európai szinten kiépített kooperáció és párbeszéd folytatása.

A program keretében az alábbi tevékenységekhez nyújtottak támogatást: konferenciák, szemináriumok, tanulmányutak, továbbképzések, gazdasági, oktatási, szociális integrációt célzó programok, tájékoztató kampányok szervezése³¹, információs rendszerek kiépítése³². A program tovább egységesítette a különböző tagállamokban alkalmazott megközelítéseket a megelőzés

27 A HELIOS I. keretében elsősorban ún. „innovatory pilot scheme” kaphatott támogatást. Emellett a Handynet rendszerrel foglalkozó fejezetben részletesen ismertetett információs technológiák felkarolását is támogatásra érdemes célnak ítélték. A támogatandó programtípusokat részletesen ismerteti a 88/231. Council Decision melléklete (Annex).

28 Az alábbi munkacsoportokat hozták létre a program segítésére:

Working Parties on

- School Integration of Handicapped Children,
- Employment of Disabled People,
- Handynet,
- Mobility and Transport.

29 Interim report by the Commission on the implementation and results of the HELIOS programme promoting economic and social integration of disabled people in the European Community (period 1 January 1988 to 30 June 1990), in: Community Social Policy 1992, Commission of the European Communities, 1992, p. 297

30 A HELIOS II. programot az alábbi jogszabállyal fogadták el: Council Decision 93/136/EEC of 25 February 1993.

31 A közösség által finanszírozott rendezvényeken részt vevő személyeket a tagállamok jelölhetik ki.

32 Így például a Handynethez kapcsolódó szolgáltatások.

és rehabilitáció területén, valamint szükségesnek tartotta a fogyatékosok védelmét az élet valamennyi területén, így a foglalkoztatás, szak- és továbbképzés, sport, turizmus, családi élet és a kultúra terén is. Míg az első két akcióprogram a „jóléti” megközelítést alkalmazta, addig a HELIOS II. az esélyegyenlőséget és az integrációt helyezte középpontba. A program végrehajtása során összesen 39,74 millió ECU támogatást ítélték oda az alábbi éves bontásban, az 1993–1996 közötti időszakban.

1. sz. táblázat: A HELIOS II. program (1993–1996) költségvetése

Év	Költségvetési keret (Millió ECU)	Odaítélt támogatás (Millió ECU)
1993	5,60	5,40
1994	10,06	10,04
1995	11,81	11,78
1996	12,69	12,52

Forrás: Report on the evaluation of the HELIOS II. Programme, European Commission, 2. o.

A HELIOS II. irányítási struktúráját is megújították. A központi döntéshozó szerepet továbbra is megőrző Bizottság munkáját egy új szakértői csoport³³ segítette. Emellett számos konzultatív jogkörrel felruházott testületet is létrehoztak.

2. sz. táblázat A HELIOS II.-ben részt vevő testületek

A konzultációs rendszerben részt vevő testület	A képviselt szervezetek száma	A képviselt szervezetek típusa
Tanácsadó bizottság	34	A tagállamok kormányainak ³⁴ tisztviselői
Európai Fogyatékosügyi Tanács	17	Nemzeti Fogyatékosügyi Tanácsok
	13	Európai nonprofit szervezetek
	2	Szociális partnerek
Munkacsoportok	84	Kormánytisztviselők, nonprofit szervezetek, független szakértők

33 HELIOS Team of Experts

34 A táblázatban jelzett testületekben a tagállamokon kívül Norvégia és Izland is képviseltette magát.

(2. sz. táblázat folytatása)

A konzultációs rendszerben részt vevő testület	A képviselt szervezetek száma	A képviselt szervezetek típusa
<i>Helyi szinten</i>		
Tájékoztatási és tapasztalatcsere programok résztvevői	832	A fogyatékosok és oktatási intézményeik számára szolgáltatást nyújtó szervezetek képviselői
A Handynet központok munkájában résztvevők	142	Szakértők és szolgáltató szervezetek

Forrás: Report on the evaluation of the HELIOS II. Programme, European Commission, 3. o.

A HELIOS II. volt az első közösségi akcióprogram, amely megteremtette a fogyatékosok és szervezeteik formális együttműködésének intézményes kereteit. Az így létrejött fórumok 1150 szakember állandó és 30 000 résztvevő eseti bevonásával működtek. A konzultációs rendszer talán legsikeresebb eleme az Európai Fogyatékosügyi Tanács volt, amely igen fontos szerepet töltött be a szakmai közvélemény formálásában és az európai szintű párbeszéd megteremtésében. Emellett a nemzeti szintű testületeknek is kiemelt szerepük volt a program során szerzett tudás és tapasztalat terjesztésében. A programokban részt vevő szervezetek 80 százaléka ismertethette tapasztalatait másokkal a HELIOS II. által támogatott konferenciákon vagy az ún. nemzeti információs napokon.

A HELIOS II. lezárásakor a Bizottság az 1996. július 30-án elfogadott közleményében³⁵ új Közöségi Fogyatékosügyi Stratégiát fogadott el.³⁶ Egyfelől a HELIOS II. során szerzett tapasztalatokra, másfelől pedig az új Fogyatékosügyi Stratégiára építve a Bizottság 1997. április 8-án pályázatot írt ki civil szervezetek számára innovatív projektekre. Jelenleg száz, a fogyatékosok jogaival kapcsolatos projektet támogat a Bizottság.

4.2. A Handynet és a TIDE programok

A Handynet programot a HELIOS I. program által kitűzött célok megvalósítása érdekében indították el 1988 októberében. A HELIOS program megkezdésével egyidejűleg hozták létre a Handynet programot irányító tanácsadó testületet és szakértői csoportot.³⁷ A Handynet rendszer célja egy olyan számítógépes információs hálózat létrehozása volt, amely képes naprakész válaszokat adni a fogyatékosokat érintő mindennapi kérdésekre, problémákra.

35 Commission Communication of 30 July 1996 on Equality of Opportunity for People with Disabilities

36 A „Community Disability Strategy”-t az alábbi közösségi jogszabályok érintik még: *Council Resolution of 20 December 1996. Resolution of the European Parliament of 13 December 1997 on the Rights of Disabled people*

37 Commission report to the Council on the establishment of the Handynet system, in: *Community Social Policy 1996, Commission of the European Communities, 1996, p. 301*

A Handynet rendszer működéséhez szükséges információt a nemzeti szinten működő információs és tanácsadó központok szolgáltatták, a Közösség kilenc hivatalos nyelvén. A kommunikációs háló két elemből áll. Az egyik az elektromos posta, amellyel a felhasználók egymással léphetnek kapcsolatba. A másik eszköz az elektromos hírlevél, amely a fogyatékosok számára elérhető technikai segítségnyújtásról tájékoztat. A virtuális úton elérhető információ a megelőzésre, a funkcionális rehabilitációra, a legújabb technikai eszközökre, tanulási és továbbképzési, munkaerő-piaci lehetőségekre, a fizikai értelemben vett függetlenség megszerzésére, a sportra és a szabadidő eltöltésére vonatkozik. Az információs bázis közzeteszi termékek és módszerek leírását, a fogyatékosokat segítő intézmények, cégek és civil szervezetek elérhetőségét, jogszabályok listáját, különféle statisztikákat, pályázatokat, valamint programokat.

A program első szakaszában a prioritást az érdeklődő fogyatékosok felszerelése kapta olyan számítástechnikai eszközökkel³⁸, amelyekkel otthonról gyorsan és problémamentesen elérhetik az internetes szolgáltatásokat.³⁹ A Tanács döntése alapján a programot meghosszabbították az 1990. január 1. és 1991. december 31. közötti időszakra⁴⁰. Ebben a második szakaszban az volt az elsődleges cél, hogy az információs bázist elérhetővé tegyék valamennyi mozgás- és halláskárosult, csökkent látású vagy szellemi fogyatékos közösségi polgár számára. A Handynet rendszer a HELIOS II. program időszakában is folyamatosan működött, és ma is működik.⁴¹

A TIDE programot⁴² a Tanács 93/512. sz. döntésével hozták létre. A program az ún. rehabilitációs technológiák európai piacát kívánta megteremteni. Rehabilitációs technológián azokat a megoldásokat értik, amelyek elősegíthetik a fogyatékosok önálló életvitelét, társadalmi integrációját. A program speciális célkitűzései:

- a felhasználók igényeinek felmérése;
- a rehabilitációs technológiák újszerű alkalmazásának kifejlesztése;
- a rehabilitációs technológiákkal kapcsolatos innovációk és terjesztésük támogatása;
- a technikai normák és standardok kifejlesztésének felgyorsítása.

A program végrehajtásáért a Bizottság volt felelős, amelyet ebben a munkában egy tanácsadó testület segített. A programra 35 millió ECU-t különítettek el az 1993–1994 közötti időszakra. Az anyagi támogatás mértékét az adott program paraméterei alapján határozták meg, ez azonban az általános szabály szerint nem haladhatta meg a költségek 50 százalékát.

38 „Handyaids module” segítségével biztosították a számítógépes elérhetőséget.

39 Az elektronikus információ kulcsszavakon (keywords) keresztül érhető el, amelynek használatához egy automatikus segítőrendszer kapcsolódik.

40 Council Decision 89/658/EEC of December 1989 concerning the further development of the Handynet system in the context of the HELIOS programme, in: Community Social Policy 1992, Commission of the European Communities, 1992, p. 303

41 Council Decision 94/872/EEC of 6 December 1994 concerning the continuance of the Handynet system in the framework of the activities undertaken to date on the first technical aids module.

42 Council Decision 93/512/EEC of 21 September 1993, on a Community technology for a disabled and elderly.

Összegzés

Az Európai Unió minden tizedik polgára valamilyen fizikai vagy értelmi fogyatékossgal él. Az integráció hajnalán azonban a közösség mégsem tekintette közös feladatnak minden tizedik polgárának, azaz a fogyatékkal élők csoportjának védelmét. A társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelem, a fogyatékkal élők szociális, gazdasági integrációja csak a hetvenes évek közepétől, fokozatosan válhatott a Közösség politikai célkitűzésévé. Ezt a folyamatot jól tükrözi a közösségi jogalkotás fejlődése és az akcióprogramok kimunkálása. A Szociális Akcióprogram (1974) tartalmazta az első, a hátrányos helyzetűek szociális integrációját szolgáló rendelkezéseket, ám valódi előrelépés ekkor még nem történt.

Bár felismerték egy – a fogyatékosok szakmai és társadalmi integrációjára irányuló – átfogó politika szükségességét, a kérdés jogi rendezésére mégsem került sor, mert a megszületett „puha jogszabályok” végrehajtását az önkéntes jogkövetésre alapozták. A fogyatékosok problémáival kapcsolatos intézmények az eltérő hagyományoknak megfelelően még ma is országról országra különböznek. Az EK intézményei – a közösségi szociálpolitikai gyakorlatnak megfelelően – ezen a téren is elsőbbséget biztosítottak a nemzeti intézményeknek és hagyományoknak, ezért meg sem kísérelték harmonizálni a tagállamok rendszereit. Az Egységes Piac közeledő életbelépésével azonban előtérbe kerültek a közösségen belüli szociális feszültségek. Az EK a nyolcvanas évektől kiemelt figyelmet szentelt a legkiszolgáltatottabb egyének és csoportok marginalizációjának és az európai szintű szociális párbeszédnek. A közösségi intézmények nem csupán felismerték, hanem egyre gyakrabban hangsúlyozták is, hogy *„a fogyatékosok gazdasági és szociális értelemben vett integrációja az egységes piac szociális dimenziójának fontos eleme.”*⁴³ Ez nem csupán a szociális igazságosság kérdése, hanem legalább annyira gazdasági kérdés is, hiszen munkaerejük hatalmas erőforrás: érték a közösség számára. Ennek fényében nem meglepő, hogy a Közösségi Charta és az azt követő Akcióprogram hangsúlyozta először a szolidaritás szellemében a társadalmi kirekesztés elleni harc fontosságát. Kifejezte annak fontosságát, hogy a Közösségen belül valamennyi személy – különösen pedig a leghátrányosabb helyzetben lévők és az idősek – számára garantálni kell a megfelelő jövedelemhez, juttatásokhoz és segélyekhez való jogot. Ezt a kilencvenes évekre bekövetkezett általános szemléletváltást tükrözi az Amszterdami Szerződés szövege, illetve az egyre markánsabbá váló közösségi programok is. Ezeknek a programoknak a központi eleme az integráció. Az integrációt célzó politikának egyaránt építenie kell a munkahelyi, oktatási stb. integrációra. Mindezen törekvések ellenére azonban a mai napig nem beszélhetünk harmonizációról ezeken a területeken.

A különböző tagállamokban a gazdasági és demográfiai nyomás hasonló, ám ellentmondásos érdekek irányába tereli a fogyatékosokkal kapcsolatos nemzeti politikát. A növekvő költségvetési nyomás miatt az éppen hatalmon

43 Community Social Policy 1992, Commission of the European Communities, 1992, p. 293

lévő kormány kénytelen csökkenteni a szociális kiadásokat. Ezzel szemben az ilyen kiadások növelésére kötelezi őket az élet- és munkakörülmények javítását célzó közösségi politika. A tapasztalatok szerint 1992 után a tagállamok többsége inkább növelte, semmint csökkentette a fogyatékosokra fordított költségvetési támogatások összegét (Hantrais 1995, 142. o.). Az ellátások rendkívül bonyolult rendszerei, valamint a részletes és naprakész megfigyelőrendszer hiánya miatt nehéz összehasonlítani a fogyatékosok életszínvonalát az egyes tagállamokban. Ugyanilyen okok miatt következtetéseket sem lehet levonni az egyes nemzeti megoldások hatásait illetően. Mindezek alapján a szakirodalom elengedhetetlennek tartja egy közösségi szintű „megfigyelőrendszer” létrehozását.

Tanulmányomban kénytelen voltam a fogyatékosokkal kapcsolatos közösségi politika különböző területeit tematikus bontásban tárgyalni. Ez a tagolás óhatatlanul azt sugallhatja, hogy a fentiekben tárgyalt részpolitikákat egymástól izoláltan dolgozták ki. Bár ténylegesen létezett az elsődleges és másodlagos jogalkotás, vagy a közösségi programok között mandátumbeli vagy időbeli eltérés. Mégis fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az egymástól látszólag eltérő cselekvési mezők együtt alkotnak egy lépésről lépésre formálódó közösségi politikát. Dolgozatomban megkíséreltem arra is rámutatni, hogy milyen fontos figyelemmel lenni a közösségi politika eltérő szelei közötti kölcsönhatásra. Könnyen felismerhető például az elsődleges jog és az akcióprogramok, vagy éppen a HELIOS programok és a másodlagos jogalkotás terén tapasztalt aktivitás közötti összefüggés. Összefoglalásként elmondható, hogy megtörténtek az első lépések egy közösségi szintű cselekvési program irányába. A fogyatékosok tényleges szociális és gazdasági integrációja azonban az eddigi erőfeszítések ellenére még mindig távoli célnak tűnik.

IRODALOMJEGYZÉK

- Byre, A.: EC Social Policy and 1992, Laws, cases and materials, Kluwer Law and Taxation Publisher 1992
- Community Social Policy 1992, Commission of the European Communities, 1992
- Community Social Policy 1996, Commission of the European Communities, 1996
- Egyed, M.–Gyulavári, T.: Az Európai Közösség szociálpolitikája a kezdetektől a Maastrichti Szerződésig, ISM Műhelytanulmányok (megjelenés alatt).
- Frey, M.: Az EU támogatáspolitikája, Budapest, 1998. május, kézirat
- Gramennos, S.: Disabled persons, Statistical Data, D.G.V of the Commission and the Statistical Office of the EC, Second edition, 1993
- Gyulavári, T.–Peszlen, Z.: Egy Ünnepeles Deklaráció: a Közösségi Charta, Esély 1998/1.
- Hantrais, L.: Social Policy in the European Union, MacMillan Press Ltd. 1995
- Report from the Commission on the evaluation of the Third Community Action Programme to assist disabled people (HELIOS II.) 1993–1996, Commission of the European Communities, Brussels 20.01.1998.
- Szociális jogok az Európai Unióban, Szerk.: Gyulavári, T.–Kardos, G., ISM Műhelytanulmányok, (megjelenés alatt).

- Thornton, P.-Lunt, N.: Employment Policies for Disabled People in Eighteen Countries: A Review, The University of York, Social Policy Research Unit, 1997
- Tuba, K.: Javaslat az Európai Szociális Alaphoz való csatlakozás feltételeire, Előterjesztés az EITB. 3. sz. Foglalkoztatás és szociális ügyek munkabizottság 1998. április 20-i ülésére, Kézirat, 19 oldal és mellékletek, 1998. április 17.
- Watson, Ph.: Social Security Law of the European Communities, Mansell Publishing, 1980

GYŐRI PÉTER

A Hajléktalanok Menhelye Egylet¹

(Az első fővárosi hajléktalanügyi kezdeményezés)

„De végre, ha a mai európai constellációk között azt akarjuk, hogy mi is betöltsük azon szerepet, azon hivatást, mely a művelt nemzetek családjában minket megillet, akkor oda is kell törekvésünket irányozni, hogy az egyesített főváros oly központját képezze szeretett hazánknak: melyben tudomány és művészet, ipar és kereskedelem, polgári és politikai erény, valamint minden jó s hasznos felé törekvés egyaránt honosuljon, oly központ, melyből minden szellemi mozgalom kiinduljon, mely a tiszta polgári erény, az igaz hazafiság és műveltségnek egyrészt, más részt pedig a hazai ipar és kereskedelem, s vagyonszágnak, mint az önállóság egyik biztosítékának, gyújtópontja legyen, s mely eszerint biztos reményt, biztos kilátást nyújt arra nézve, hogy Magyarország fővárosa Budapest, mielőbb a világvárosok sorába emelkedjék...” (Zajos helyeslés)²

Ráth Károly, a főváros első főpolgármestere beiktatáskori beszéde, 1873 októberében.

„A főváros szegény lakói közt – mint általánosan tudva van – az inség, nyomor mind nagyobb mérvet ölt. Itt lévén a tél, e nyomor – ha csak annak a könyör közbelépése gátot nem vet, még nagyobb áldozatokat fog követelni. Ez okokból kötelességemnek ismerem a Tek. Tanács figyelmét e körülményre felhívni és megkérni, miszerint gondoskodni kegyeskedjék arról, hogy a szegény nép a téli idő folyama alatt meleg tartózkodási helyen ha nem is ingyen, de olcsó áron naponta legalább egyszer meleg táplálékkal láttassék el.

Óhajtandó volna ugyan, hogy egy részről a jobbmódú polgárok és emberbarátok áldozatkészsége s másrészt a fővárosi hatóság hozzájárulása folytán, más nagy városok példájára rendszeres állandó népkonyha létesíttessék, de mig ez lehető lesz, a bajon addig is segíteni kell.”

Patrubány Gergely, fővárosi tisztifőorvos javaslata, 1874 novemberében.

¹ Ez a tanulmány részlet a készülő „Olvasókönyv a szegényügy – hajléktalanügy – lakástügy fővárosi történetéről” c. kötetből. A tanulmány részben az OTKA T018126 sz. támogatása segítségével készült. Írásomat a Menhely Alapítvány valamennyi dolgozójának és segítőjének ajánlom.

² Majd Jovicza Sándor pesti polgár 500 forintot ad át a az egyesítés öröme, hogy a Szent István Betegsegélyező és Biztosító Segélyegylet ebből segítse a kolerajárvány által sújtott özvegyeket és árvákat.

Hajléktalanügyi hatósági dilemmák a városegyesítés éveiben

A városegyesítést követően – nem minden előzmény nélkül – hihetetlenül felgyorsul az urbanizáció folyamata: az építés, növekedés, városba áramlás tömeges jelenséggé változtatja mindazt, ami korábban csak fel-felbukkant a polgárosodás kezdeti, erőszakosan visszavetett szakaszában. Az 1860-as évtizedben 80 ezerrel, a hetvenes években 90 ezerrel, majd a nyolcvanas években már 130 ezerrel, s a kilencvenes években nem kevesebb mint 230 ezer fővel gyarapodik a város népessége. A városegyesítést közvetlenül követő években a befektetések nagy része még a város „alapszerkezetének kiépítésére” irányul (körutak, sugárút, ipartelepek stb.), s ugyanezzel párhuzamosan megkezdődik a bérházak építése is, a lakásépítés azonban csak némi késéssel kapcsol a népesség-növekedésnek megfelelő sebességfokozatra:

	A szobák számának nettó szaporulata (új – lebontott)	A népesség nettó szaporulata	A népesség-szaporulat és szoba-szaporulat hányadosa
1874–1880	10 ezer	74 ezer	7,4
1881–1890	48 ezer	136 ezer	2,8
1891–1900	130 ezer	227 ezer	1,7

Ekkor még az egy szobára jutó lakók száma átlagosan 4 fő felett van a városban: a városegyesítés évtizedében tovább nő a zsúfoltság, a lakásnyomor – bőven hagyva feladatot a következő évtizedekre is –, az elkövetkező két évtized lakásépítési boomja azonban így is látványos. Hatósági, közhatalmi lakáspolitikai, lakásügy nincs még, de a lakáskérdés már ott szerepel a gyakori politikai és publicisztikai témák között.³ Ezekhez számos adalékot szolgáltatnak az 1870. évi népszámlálás adatai, s a közfigyelmet erősíti a hetvenes évek elején ismételt fellépő kolerajárvány is. A túlszűfolttságot mint járványügyi, közegészségügyi problémát *hatósági kiköltöztetésekkel* akarják megoldani. A város – nem először, s még nem is utoljára – járványbizottságot küld ki, mely előterjesztést készít a tanácshoz. „Ebben rámutatott a bizottság a főváros területén lévő tömeglakásokra, azokra a tömegekre, akik emberhez nem méltó, s a legelemibb egészségügyi követelményeket is nélkülöző helyeken húzódnak meg, és javasolja a túlszűfolttság hatósági beavatkozás útján való megszüntetését. A túlszűfolt és a járvány miatt közveszélyt jelentő lakásokból kihelyezettek részére szükséglakások, egész könnyű szerkezetű, gyorsan, s csekély költséggel felépíthető fabarakkok sürgős építését kérték.”⁴

3 Hoffmann Pál interpellációja a parlamentben „A Budapesten felmerült lakáshiány és lakásdrágaság elhárítása tárgyában”. Idézi Schuler Dezső: A hajléktalanság kérdése a székesfővárosban. Statisztikai Közlemények, 76. köt., 1935.

4 Schuler: i. m.

Vita a barakklakásokról

A *fabarakkok* körül rögvest fel is lángol a városépítészeti vita: a fővárosi Középítményi Bizottság tűzveszélyességre, közegészségügyi elégtelenségre hivatkozva élesen ellenzi e „megoldás” felvetését, miközben a Járványbizottság az 1710-es években már a túlszűfolt lakások megszüntetésére megoldásként szolgáló egykori fabarakokra hivatkozik. Csatasorba áll a barakkok létesítése mellett az akkori nagyvállalkozók egy része is: befolyásos gyártulajdonosok egy csoportja közös proklamációt intéz a város közgyűléséhez 1872-ben a „*fabarakkok haladéktalan felállítása*” érdekében. Álláspontjuk szerint, ha a hatóságok a zsűfolt lakásokat – közegészségügyi eljárásként – kiürítik, anélkül, hogy „*a tömegeknek jól felépített és megfelelő gondozás alatt tartott barakklakásokba*” való elhelyezéséről gondoskodna, akkor a szegények „*a világ négy tája felé mennek szét és mi, kik napszámások nélkül meg nem élhetünk, kénytelenek leszünk vagy üzleteinkkel egészen felhagyni, vagy azokat aránytalanul leszállítani, s a jelenleg foglalkoztatott népességet koldusbotra juttatni*”.⁵ Pest város közgyűlése azonban – nem kis vitát követően – úgy határoz ekkor, 1872-ben, hogy inkább a már meglévő hasonló barakkokat is le kell bontani és a lakókat ki kell toloncolni.⁶

A vitában – mint később azután annyiszor – felmerül érvként, hogy nem is az a baj, hogy ne lenne elég lakás, hanem az, hogy túl magasak a meglévő lakások lakbéréi. A vitázók előtt vágyott életformaként is, befektetési lehetőségként is ott lebeg a polgári, urbanizált nagyváros képe, amelybe nem illeszkednek ezek a „szabályellenes lakások”, amelyek ráadásul csak újra fogják termelni – koncentrált formában – az egészségtelen lakásmódot, a közbiztonság problémáit.

A közgyűlés határozata 1872 decemberében a barakklakások kérdésében.⁷ „A középítési bizottság kimerítő és indokolt előterjesztéséből azon meggyőződéshez jutott a közgyűlés, hogy a kolerajárvány ügyében működő bizottság azon javaslata, miszerint a munkásnép az általa lakott fészerekből és egészségtelen lakásokból kiköltöztessék és faalkatú, ideiglenes lakházakban elhelyeztessék, célhoz nem vezetne, mert egyrészt tagadhatatlan, hogy a tapasztalt bajok, nevezetesen a szabályellenes alkatú építmények lakásul használása és túltömése nem annyira a megfelelő lakások hiányában, mint azoknak felcsigázott árában és a munkásosztály azon sajátos szokásában keresendő, melyszerint az ily szabályellenes épületekben előszeretettel olcsó éjjeli lakást keres, másrészt szintoly bizonyos, hogy a kívánt cél ily ideiglenes lakházak építése által azon oknál fogva sem érhető el, mivel a kb. 30 000-re tehető munkásegyének számára, kikről gondoskodni kellene, s az ily lakházak

⁵ Schuler: i. m.

⁶ Messze vezetne itt annak az egyébként igen tanulságos jelenségnek a politológiai-szociológiai elemzése, ahogyan a különböző befolyásos és egyben döntéshozó csoportok érdekei, a gyártulajdonosoké, a háztulajdonosoké, az építési vállalkozóké megjelennek és összezsapnak a városépítészeti, közegészségügyi és egyéb célok, eszmék, érvek formájában. (Lásd ehhez Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői, Budapest, Akadémiai Kiadó. 1986.)

⁷ 1872. évi 43. 627/VI. sz. kgy. határozat a barakklakásokról.

emelése – eltekintve a rendelkezésre nem álló nagy költségektől – az előrehaladott téli időnyben sikerrel már ki sem vihető lenne. (...)

Ezen fontos körülményeken felül azonban különösen azon fő ok tekintetbe veendő, hogy a kolerabizottság által indítványozott, ideiglenes fualkatú lakházak emelése nemcsak a fennálló építési rendszabályokkal ellenkezik, hanem egyúttal épen egészségügyi szempontból az ellenkező eredményt szűlné s a város megindított szépítését és szabályozását évekre elhalasztó és akadályozó oly telepet léptetne életbe, mely tűzveszélyes, s az ott összegyűlendő gyűlévősnép által közrendőri szempontból felügyelet alatt alig tartható s külön rendőri osztály szervezését igénylő veszélyessége miatt tűrhető nem lenne. (...)

Mindezeknél fogva a közgyűlés a kolerajárvány ügyében működő bizottság javaslatát elejti s a középítési bizottságnak a baj orvoslására előterjesztett javaslatát, mely szerint a fennálló szabályellenes lakások, nevezetesen: fészerek, kunyhók, pincék és egyéb ideiglenes tanyák, egészségtelen és lakókkal túltömött helyiségek kiüríttessenek, illetőleg lebontassanak, melyszerint továbbá foglalkozás nélkül itt tartózkodó egyének eltoloncoltassanak, végül a bűzös és tűzveszélyes gyárak és üzlettelepek számára a József- és Ferencvárosi külterkeken kijelölt, nagyobbbrészt a város tulajdonát képező terület mielőbb szabályoztassék és utcák kihasíttatván, megnyitvatván, járható állapotba helyeztessenek, egyúttal pedig egy nagyobb terület gyártelepekre kihasíttassék és elárvereztessék – elfogadja, de az e határozat végrehajtására nézve, tekintettel a téli, zordon időre s a Pesten tapasztalt munkáshiányra azt rendeli, hogy ezen intézkedések óvatosan – a munkásosztály megkímélése s csak a szükség által parancsolt kiterjedésben is megkívánható szigorú ellenőrzés mellett – a rendőrség által foganatosíttassanak.”

Ezzel a kérdés hivatalosan egy időre lekerül a napirendről, legközelebb akkor találkozunk vele, amikor a feszültségek már utcai atrocitásokban törnek ki: közel tíz év múlva. Az elkövetkező negyed század alatt, miközben ténylegesen felépül a megálmodott világváros, számtalan vita lezajlik lakásügyben, több, igen magas színvonalon kidolgozott lakáspolitikai koncepció, szabályozási terv majdnem (de csak majdnem) megvalósul,⁸ áttörés azonban nem következik be arra vonatkozóan, hogy ténylegesen mit is kellene tennie a közhatalomnak a tömeges lakásnyomorúság megszüntetése érdekében. Most azonban nem merészkedünk be e számtalan jobbító szándékú – de soha, vagy alig-alig megvalósult – lakásügyi eszme és terv dzsungelébe, hanem egy életképesnek bizonyult civil kezdeményezéssel ismerkedünk meg, röviden.

8 Ezek közül kiemelkedik Neményi Ambrus tervezete: Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. A Fővárosi Lakbizottság megbízásából, Budapest, 1883, valamint A Központi Járánybizottság jelentése az 1892-ik évi koleráról, Budapest, 1893, Pesti Könyvnyomda Rt., illetve Gerlóczy Károly koncepciója: Előterjesztés a Budapesti Lakásviszonyok rendezése tárgyában. A Lakásügyi Bizottság megbízásából, Budapest, 1893. (Lásd ezekről Győri Péter: Olvasókönyv a szegényügy – hajléktalanügy – lakásügy fővárosi történetéről. Megjelenés alatt.)

A Hajléktalanok Menhelye Egylet alapítóinak alapelvei

„Az újkori nagyváros rohamos fejlődése, nagyszerű ipartelepeivel, gyorsan növekvő munkáslakosságával és abból kiváló proletariátusával az elemi szükséglet sürgősségével új intézmények megalkotását követelik, melyek a napon-ta felmerülő új bajokon segíteni hivatvák.

A közönségnek ezen újszerű és gyakran ijesztő tünetekkel szemben bizonytalan és tévedező tekintete mindig a hatóságokra irányul, melyeket a bajokért felelőssé teszen és melyektől gyors segítséget követel.

A hatóság teljes céltudatosságának és ügybuzgóságának dacára gyakran lehetetlen a közvetlenül és nagy terjedelemben mutatkozó bajokat azonnal elhárítani. A lényegükből folyó conservativismus, fontos kamerális és administratív szempontok által korlátozva, intézkedésükért való felelősségüktől vezéreltetve, a hatóságok hosszadalmas tanulmányokon, referátumokon és tárgyalásokon kényszerülnek keresztülmenni, mielőtt intézkedhetnek, cselekedhetnek, hisz a legjobb intenciókból eredt, elhamarkodott vagy elhibázott intézkedéseik szintűgy bűnüil rovatnak fel nekik, mint esetleges mulasztásaik. Daczára ennek törvényhatósági és végrehajtó testületek buzgón törekcsenek a szenvedő osztályok sorsán javítani. Az újkori tudomány minden vívmányával felszerelt kórházak, szegény-, sinló- és árvaházak sat. építettnek mindenfelé és a nagyváros nyomorának enyhítésére célzó intézmények összességét gyarapítják.

Az állam és a város hiven osztzkodnak a szegényebb osztályok sorsáról való gondoskodás nagy feladatában. De erejük és képességük elégtelennek mutatkozik egy további tényező, a társadalom közreműködése nélkül. A társadalom, melyet cikkelyek nem kötnek, melyet felelősség nem korlátoz, élénk jótékonyági impulzusának közvetlenül adhat kifejezést, eleve megállapított rendszerhez nem kötve, azonnal életbeléptethet oly intézményeket, melyek az újonnan mutatkozó bajokat – akár állandóknak, akár időlegesnek mutatkoznak is azok – elhárítani, vagy legalább enyhíteni hivatvák. A társadalomnak nem kell mérlegbe vetnie a szükségést, a kívánatosnak és hasznosnak ellenében, szabadon nyújtott eszközeivel a legközelebb eső szükségletnek tehet eleget.

Az államnak feladata bölcs, céltudatos, tüzetes ismereteken és helyes elveken alapuló sociális politika útján századunk nagy ügyét vinni. (...)

A nagyvárosoknak, a művelődés és vagyon, de egyszersmind a legnagyobb nyomor központjainak hatóságai állandó intézmények megteremtése, fenntartása és kiképzése által hivatvák a sociális főbaj ellen küzdeni. Mint minden mélyen fekvő betegségnek azoban, így ennek is különböző és változó alakban mutatkozó káros tünetei vannak, ezekkel szemben a társadalom kötelessége gyors és elegendő segítségről gondoskodni, hacsak ideiglenes módon is, addig, míg a hatóság az új intézményt rendszeresített kezelési ágai közé besorozhatja.

A hatóság támogatása és a közönség áldozatkészsége nem is marad el, de ezeken kívül és elsősorban szükséges a kezdeményezés erélyessége cél-szerű intézmények megalkotásához és kitartó munkásság azoknak fejlesztésében.

A Hajléktalanok Menhelyének története ily szerencsés kezdeményezés képet nyújtja, legszerényebb alapon, számba nem vehető csekély eszközökkel alapítván, úgyszólván önmagából fejlődve, éveken át nesztelen, alig észrevett tevékenység színhelye volt, míg végre az évek során át gyarapodott eredmények összege az általános elismerést vívta ki. Ezen percztől kezdve az egylet a kíváncsú gyorsasággal növekedett és a tekintetes fővárosi tanács pártolása, úgymint a fővárosi közönség jótékonsági hajlama által felkarolva, első rangú humanitárius intézetté vált, fényes példájává a hatóság és a társadalom karöltött működésének."⁹

A kezdeti, kísérleti évek

1876. január 27-én, egy hideg téli estén Feszty Adolf építész egy kisebb baráti társaság (egy „asztaltársaság”) körében kezdeményezi menhely létesítését a „Nyugot nagy városaiban hajléktalanok számára létező” példák alapján. A berendezésre szükséges pénzt, 900 Ft-ot ott helyben összeadják, vagyis megelőlegezik. Úgy gondolják, hogy a működés költségeit majd a beszédett szerény hálódják fedezik. „Az ingyenesen nyújtott éjjeli szállás magasabb fokú jótéteménynek látszott ugyan, mindazonáltal hálópénzek beszédése határozatott el és pedig nemcsak a pénzügyi szükségre való tekintettel, hanem azon indokból is, hogy a szegényeket, nem pedig a munkakerülőket kell támogatni, néhány krajczárra rúgó hálópénz megszerzése által az éjjeli menhely könyöradományból méltányos áron vásárolt vizontszolgálatná vált. Ily módon a menhely a moralitást jobban szolgálta, mint határt és különbséget nem ismerő jószívűséggel.”¹⁰

Az ötletet követő három hét múlva, 1876. február 19-én az Akácfa u. 24. sz. alatt meg is nyitják a menhelyet. Ez a felügyelő lakásából, két hálóteremből, összesen 23 ágygal, valamint egy mosdó- és öltözőhelyiségből áll. Az első menhely hamar szűknek bizonyul, de „egynéhány nemeslelkű emberbarát adakozásából” gyorsan összegyűlik annyi forrás (1621 Ft), hogy a következő télelőn egy nagyobb helyiségcsoportot lehessen kibérelni erre a célra (évi bére 600 Ft).

1876. november 1-jén a Stáhly u. 6. sz. alatt egy, már 45 ágyas menhelyet rendeznek be, bérelt helyiségben. Ha tüzetesen megvizsgáljuk a kezdeményezés első éveinek anyagi hátterét, akkor azt találjuk, hogy az első nagyobb adományokat igen szerény adakozás követi (1876: 1621 Ft, második év: 160 Ft, harmadik év: 286 Ft, negyedik év: 380 Ft), s bizony a Stáhly utcai menhely berendezésére-működtetésére kamatos hitelt is fel kell venni (megjegyzzük: erre lehetőség is van). Számításba véve a mérsékelt működtetési

9 Podmaniczky Frigyes-Neuschloss Ödön: A menhely története. In: Emlékirat a Hajléktalanok Menhelye c. egylet Alföldi-utcai menházának megnyitása alkalmából, Budapest, 1888., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája.

10 Podmaniczky-Neuschloss: i. m.

Csak megjegyezzük, hogy a fizetendő hálódják itt valóban rendkívül alacsony, jelképes összeget tettek ki, s ennek fényében figyelemre méltó distinkció, hogy a nyújtott segítség ne „könyöradományként”, hanem vásárolt szolgáltatásként tűnjön föl.

költségeket, a hitelvisszafizetést és a befolyó szerény hálódjákat, ugyan igen alacsony szinten, de biztosítani tudják a folyamatos likviditást. A főváros is juttat eseti módon 100 Ft támogatást, ezzel együtt „éppen hogy” működik három éven keresztül ez a 45 férőhelyes intézmény. Továblépésre, bővítésre ilyen anyagi háttérrel gondolni sem lehet. Amint azt Köchlin Ödön, a Feszty-féle társaság éveken keresztül legaktívabb tagja (az Egylet első elnöke) vallja: „A menhely csak néhány évi sikeres működés és az erre való hivatkozás folytán leendett jogosítva az intézmény állandósítása érdekében a fővárosi közönség jótékonykodásához folyamodni.”

Házirend és szolgáltatások

„A látogatók szívesen alárendelték magukat a rend és tisztaság fenntartására hivatott szabályoknak, 8 krajczár lefizetése fejében tiszta törülköző kendőt, egy pár papucsot és egy jegyet kaptak, melynek száma azon rekesz számával egyezett meg, melyben kalap s lábbeli az éjjelen át őriztetett. A felvett egyén a fűtött s szellőztetett hálóterem egyikében egyszerű szalmazsák-, párna-, s terítővel felszerelt ágyat talált, mely felett alkalmazott polczon ruháit elhelyezhette. Utasították továbbá arra, hogy egy melegített vizet tartalmazó kádban lábát, a víz-vezeteki medenczében pedig arcát s kezét megmossa.”¹¹

Az intézményesülés, stabilizálódás, növekedés szakasza

Ez a négyéves kísérleti szakasz akkor zárul le, amikor Neményi Ambrus újságíró (néhány év múlva fővárosi képviselőként az első, igen magas színvonalú lakáskonceptió elkészítője) meglátogatja az addig a polgári közönség előtt lényegében ismeretlen menhelyet, „s néhányszor jelen volt a vendégek felvételekor, tanúja volt a felvett egyének hálás meglepedésének és a helyszűke miatt visszautasítottak fájdalmas felkiáltásainak. Ezen megindító jelek hatása alatt írt egy újságcikket, mely 1879. december 16-án zérus alatti 16 foknyi hidegnél a Pester Lloyd hasábjain jelent meg.”¹²

A cikk egy csapásra ismertté teszi a kezdeményezést, s hatására rövid időn belül igencsak tetemes summa gyűlik össze az adományokból: 7400 Ft, ami a Stáhly utcai 45 férőhelyes menhely közel hároméves működtetési költségének felel meg. De másféle felajánlás is érkezik: Hatvani-Deutsch Bernát ingyenesen átengedi egyik bérháza egy helyiségét, melyben a cikk megjelenését követő harmadik héten, 1880. január 7-én, a Nádor u. 86. sz. alatt megnyitnak egy 43 ágyas, egytermes fiók-menhelyet. Ez a menhely ugyan „kiszolgálja” ezt a telet, de még az év tavaszán be is zár. Viszont a megnövekedett anyagi bázis és közfigyelem talaján a korábbinál jelentősebb tervek születnek. Ehhez viszont már elkerülhetetlen az addigi tisztán „polgári kezdeményezés” formalizálása, egy új szervezet létrehozása.

1880-ban készíti el a „menhely bizottság” (vagyis az addigi kezdeménye-

11 Podmaniczky-Neuschloss: i. m.

12 Podmaniczky-Neuschloss: i. m.

zők és közbeni csatlakozók) a „Hajléktalanok Menhelye című Jótékony-Egylet” Alapszabályát (magyarul és németül: Statuten des Vereines Asyl für Obdachlose in Budapest), melyet december 9-én hagy jóvá a belügyminiszter, de az alakuló ülést csak 1881. december 11-én tartják.¹³ A választott forma tehát nem az, hogy valamelyik kezdeményező alapítványt tesz, hanem a mai egyesületnek megfelelő szervezet: nyilvánvalóan azért, mert így az adományozók köre jobban bővíthető, ők az adománnyal együtt tagságot nyerhetnek, ez hosszabb ideig folyamatosan „megtartja” az adományozókat a kezdeményezés mellett és – mint látni fogjuk – az alapítvány-tétellel is összekombinálható e forma.

Hajléktalanok Menhelye című Jótékony-Egylet Alapszabálya (részletek)

I. FEJEZET

Az egylet neve, székhelye és célja

*1. § Az egylet neve „Hajléktalanok menhelye”,
székhelye Budapest és célja:*

- a) menhelyek felállítása és fenntartása, hajléktalanok időleges elhelyezése, esetleg étkeztetése céljából Budapesten, továbbá*
- b) ily hajléktalanok részére lehetőleg kereset források nyitása.*

Az egylet vagyona

2. § Az egyleti célok valósítására szolgálnak:

- a) a hajléktalanok menhelyének alapítói által az egyletnek átengedett törzsvagyon és annak jövedelmei,*
- b) az egyleti tagok járulékai,*
- c) az alvóhelyek használatáért beszédendő illetékek, melyeknek nagyságát az igazgatóság határozza meg (mely azonban 12 kr-nál többet egy alvóhelyért ki ne tegyen),*
- d) adományok, hagyományok, alapítványok stb.,*
- e) hatósági engedéllyel történendő gyűjtések, továbbá hangversenyek, táncvigalmak s hasonló jövedelmei.*

Az egylet vagyona és jövedelmei csakis egyleti célokra fordíthatók és semmi szín alatt egyes egyleti tagok javára el nem használhatók. (...)

Az adományozók nevei az általuk alapított ágyakon lesznek kitiüntetve.

Részletesen szabályozzák az egylet főbb szerveit (közgyűlés, igazgatóság, igazgató-választmány, ellenőrző felügyelő bizottság), ezek és a tagok jogait, az eljárások rendjét. Ezek közül kiemelném az igazgatóság hatáskörének szabályozását, mely szerint az igazgatóság dönt az ingatlanok adásvételéről, a

13 (Zárójelben: Hosszú történelmi szünet után, 110 év múlva, 1990 januárjában jött létre az első hajléktalanellátó civil szervezet, a Menhely Alapítvány. Először a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság Helyzetjelentéseiben adtunk hírt az elődök kezdeményező készségéről.

bérleti, építési és hasonló szerződésekről, új „menhely-fiókok” felállításáról, bezárásáról, bővítéséről-csökkentéséről, jogi ügyek vezetéséről, teherrel járó adományok elfogadásáról, a menhely házirendjéről, annak módosításáról, a 300 Ft-nál nagyobb összegű kifizetésekről, a végrehajtó szervek és menhely-felügyelők megválasztásáról, a vagyonszármazékról, éves beszámolóiról, az alvóhelyekért beszedendő használati díjról, az alkalmazottakról és azok illetményéről. Az igazgatóságnak minden negyedévben egyszer üléseznie kell.

Az igazgatóság a maga kebeléből egy évre – az egylet végrehajtó szerveként – igazgató-választmányt állít fel, melynek egy elnöke, két alelnöke van, valamint a jegyző, a pénztárnok, a könyvvivő, a gondnok és a jogtanácsos a tagja. Az elnök feladatai közé tartozik, hogy *„szavazati egyenlőség esetén szavazatával dönt, az egyleti pecsét és bélyegző jó helyen tartásáról gondoskodik, nála van az egylet főpénztárának ellenzáró kulcsa, ügyel arra, hogy az igazgatóság által kellő pénztár-rovancsolások tartassanak, s minden hivatalos iratot, valamint minden fizetési utalványt is aláírásával ellát. (...)*

Menhely-felügyelők: Az igazgatóság az összes tagokból mindig egy évre, megfelelő menhely-felügyelőt választ. A nők számára szolgáló osztály részére nők választhatók felügyelőkné. A felügyelők kötelezettséget vállalnak, hogy bizonyos estéken a felvételi időben a menhely helyiségeiben jelen lesznek, hogy a fölvetélre és a házirend betartására felügyeljenek, s netán felmerülő nehézségeket, vagy panaszokat lehetőleg rövid úton elintézzenek, vagy pedig, ha kell, azokról az igazgató választmányának azonnal jelentést tegyenek. (...)

Az összes egyleti közegek tisztségeiket díjtalanul teljesítik.”

Sikerül kialakítani a kor normáinak megfelelő „társadalmi” (mai szóval civil) szervezeti formát. Ezek után az egylet közgyűlésének választott igazgatósága felügyeli a befolyt jelentős összegek kezelését, s nekikezdehet a bevált tevékenységek nagyobb léptékű megvalósításának.

A következő év azzal telik, hogy megpróbálnak a fővárostól egy megfelelő telket ingyen megkapni, melyre az adományokból most már egy nagyobb menhelyt építhetnének. (Közben a tavasszal bezárt Nádor utcai, Hatvani-Deutsch-féle épületben 1881 telén ismét megnyitnak egy 34 férőhelyes fiók-menhelyet, s az egyleti pénzvagyon is szépen gyarapodik az adományokból, tagsági díjakból, ezek kamataiból.)

1882-ben, az addigi kezdeményezést elismerve a főváros a *Rottenbiller u. 16–18. sz.* alatti telket ingyen az egyesület rendelkezésére bocsátja menhely építése céljából¹⁴. Az egylet egyik alapítója, *Fesztly Adolf* ingyen elkészíti a tervrajzokat. Már több mint 15 ezer forint van az egylet számláján, de még majdnem ugyanennyi összeg kellene a tervek megvalósításához. Ezért 10 ezer forint jelzálogkölcsönt vesznek fel a majdani épületre.

1883. november 1-jén adják át az új, 130 férőhelyes „menházat”, mely *„célszerű beosztásánál fogva minden méltányos követelménynek megfelelt”*.

Az új, erre a funkcióra tervezett, épített (s immár nem bérelt) menhely azonban a megnyitásától kezdve szűknek bizonyul. Ugyanakkor a csendesebb kísérleti szakaszban összeszokott üzemeltetők (a menhely-felügyelőktől az

¹⁴ Ekkor kezd beépülni ez az akkori viszonyok között külvárosi terület. Áll már a közelben a Szegényház téren az Erzsébet Szegényház (ma kórház), az Országos Kisdodó Képezde, az izraelita Siket-némák Intézete (ma Gyógynevelési Főiskola), az Erzsébet Leány Árvaház.

alapító(k)ig) gördülékenyen képesek működtetni nemcsak a „menházat”, hanem a létrehozott szervezetet is. Adakozó „tagokat” toboroznak, a sajtóban gyűjtéseket hirdetnek, s elnyerik most már a fővárosi önkormányzat folyamatos bizalmát is (mely az ingyen telekjuttatáson túl „rendes évi segélyt” is nyújt az egyletnek). Itt csak utalásszerűen tudjuk megemlíteni, hogy ekkor (1883-ban) teszi le a döntéshozók asztalára Neményi Ambrus, immár fővárosi képviselő, az egylet egyik alapítója, igazgatóságának tagja a város első lakáskonceptióját, melyben – egyebek között és kiegészítő intézményként – részletesen taglalja a hajléktalanok ellátására szolgáló menhelyek szükségességét, szabályozási, működési módját. Az más lapra tartozik, hogy e Neményi-féle lakáspolitikai tervetből semmi sem lett. Csupán azt a hasznót hozta, hogy a fővárosi döntéshozók egyetértettek abban, hogy ilyen menhelyekre valóban szükség van. Ezt fejezik ki a továbbiakban a „rendes évi segélyek” folyósításával. A mai hazai viszonyok felől visszatekintve elgondolkodtató, hogy a városi polgárság milyen jelentős (mondhatni prominens) szereplői vállaltak gyakorlatilag is aktív részt ennek a hajléktalanokkal foglalkozó szerveződésnek a munkájában, s nyilvánvaló, hogy befolyásuknak is köszönhető a közhatalommal kialakuló partneri jó viszony.

Az 1880-as években az igazgatóságban ott találjuk a városépítés és a kialakuló kapitalizmus olyan kiemelkedő alakjait, mint például *Hüttl Tivadar* gazdag porcelánkereskedőt, *Neuschloss Ödön* faárugyárost, *Feszty Adolf* és *Quittner Zsigmond* építész-vállalkozót, *Gundel János* vendéglőst, *Fuchs Gusztáv* dohánygyárost, *Rózsavölgyi Manó* zene- és könyvkereskedőt, *Neményi Ambrus* újságíró. Az igazgatóság elnöke pedig ezekben az években *Podmaniczky Frigyes báró*, aki 1861–1905 között országgyűlési képviselő, 1873–1905 között a Fővárosi Közmunka Tanács elnöke, az MTA tagja, 1875–1885 között a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa.

A gondos gazdálkodás egyébként ebben az időben azt jelenti, hogy az egylet tőkéjét kamatokkal gyarapítják, ahhoz lehetőleg nem nyúlnak, s az adományokból, hálódíjakból fedezik a folyó kiadásokat, sőt az „amortizációt” is: „a megmaradt 990 frt 33 kr összegű kezelési felesleg a berendezés koptatása által szükségessé vált leírásokra használtatott”¹⁵.

Néhány év alatt azonban a város gyors fejlődése már elérte a menhely környékét és „a Rottenbiller-utca rohamos fejlődése folytán több oldalról kíváncsúnak jeleztetett a menhelynek kevésbé népes helyre való áttétele”¹⁶. Az egylet vezetői nem ragaszkodnak az alig néhány éve létesített intézményhez, „azon esetre, ha egy nagyobb telep átengedése és építési költségeink megtérítése által nagyobb és alkalmasabb menhely létesítésére képesítenénk,

15 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1885. évről.

16 1881-ben a Rottenbiller utcában még csak 23 épületet találunk, összesen 1030 lakóval, 1891-ben már 48 épület áll itt, 2857 lakóval. (Lásd Thirring Gusztáv: Budapest Fővárosa az 1901-ik évben, Budapest, 1904, Grill Károly Udvari Könyvkereskedése.)

résziünkről ezen terv valóztatásához hozzájárulni kívánnánk.”¹⁷ Az egyleti hozzájárulás érdekében egy jelentős, 20 000 Ft-os újabb kölcsön felvételét is lehetségesnek látják. A főváros készséget is mutat a kialakult, a közérdeket szolgáló jó együttműködés továbbfejlesztésére, s úgy dönt, „*hogy az egyletnek két, az Alföldi utcában fekvő telket díjtalanul bocsát a rendelkezésére, oly feltétel mellett, hogy ezen 380 ágy befogadására alkalmas menhelyet építtessen és saját költségén gondoskodjék annak felszereléséről és üzemben tartásáról*”. Ugyanakkor a végzett tevékenység „kiemelt közhasznúságát” elismeri azzal is – s ez ritka abban az időben –, hogy „*az egylet részére 34 évre évi 5000 frnyi segélyt szavazott meg*”¹⁸. Természetesen ez a döntés több szempontból is igen fontos. Egyrészt azt tükrözi, hogy a főváros – hosszú évek vitái, küzdelmei után – elfogadja, hogy a közhatalomnak is forrásokat kell szánnia a lakásproblémák oldására (de a menhelyeknél tovább még hosszú ideig nem jut), ugyanakkor ezt nem közvetlenül, hanem a „társadalmi segítség” intézményein keresztül gyakorolja. Másrészt ezzel nyilvánvalóan csökken az egylet függetlensége, bár céljai hosszú távon is egybeesnek a támogatást nyújtók céljaival. Gyakorlati oldalról pedig az évi 5000 Ft támogatás az addigi évenkénti adományok összegének nagyságrendjével egyenértékű, viszont jó előre garantáltan kalkulálható, ami az akkori viszonyok között rögtön azt is jelenti, hogy banki hiteleket vehet fel az egylet.

Ágyalapítványok

Az adományozók nevét egy-egy ágyon tüntetik fel. Az 1880-as években 50 forint hozzájárulás jelent egy-egy ágyalapítványt. Az 50 vagy 100 forintos adományozók (ez az általános) között található például a:

Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank, Pesti Victória Gőzmalom, Budapesti Pinceregylet, Budapesti Korcsmárosok és Vendégfogadók Társulata, Budapesti Kávészegédek Segélyző Egylet, Budapesti Kávésok Társulata, Régi Hívek Szabadkőműves Páholya

Dreher Antal, Dessewffy Aurél gr., Gorove László, Goldberger Sámuel, Gschwindt Mihály, Gundel János, Haggemacher Károly, Károlyi Gyula gr., Mechwart Endre, Podmaniczky Frigyes báró, Pollák Jakab, Wahrmann Mór, Zichy János gr.

Valójában éppen erről van szó magánál a döntésnél is. Vagyis arról, hogy az újabb ingyen telken csak úgy tudná elkezdni az építkezést az egylet, ha meglévő saját forrásait hitelekkel kiegészíti. Ehhez, illetve ennek majdani törlesztéséhez viszont garantált forrásra van szükség. Erre szolgál a fővárosi 34 évi segély. (Egy szociális „projekt” pénzügyi kontsrakciójáról van szó.) Hogy ne legyen olyan egyszerű, a konstrukció még tovább is bonyolódik azzal, hogy mégsem sikerül banki építési kölcsönhöz jutni, úgyhogy a fővá-

17 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1885. évről.

18 Podmaniczky-Neuschloss: i. m.

ros pótlólagos döntése értelmében a fővárosi nyugdíjalap nyújt 76 200 Ft hitelt 33 évi visszafizetéssel, melyet az évi 5000 Ft-os támogatásból kell törleszteni. Ráadásul az ebből felépített Alföldi utcai épület a főváros tulajdona marad, akárcsak az ingyen „adott” telek. Hogy akkor mindezt miért nem csinálja maga a város? Mert úgy gondolják, hogy ez nem városi feladat, a lebonyolítás, beruházás sem, a működtetés pedig végképp nem.

1888 novemberére az Alföldi u. 6–8. sz. alatti 380 ágyas menhely elkészül,¹⁹ s Podmaniczky báró ünnepi szavaival megnyitják:

„Ezen ház, Tisztelt Gyülekezet, azoknak van szentelve, kiktől a sors ez emberi boldogságot is megtagadta, hivatva van menedéket nyújtani azoknak, kiknek nagy városunkban nincs hajlékuk, nincs saját ágyuk, asztaluk. Találjanak emez ügyefogyottak, kiket a balsors vagy saját hibájuk minden más segédforrástól megfosztott, hajlékot, a hol megdermedt tagjaikat melengethetik, emberi nyughelyet, melyen éjjel megpihenhetnek. Erősítse őket egy szerény tál étel, mindennapi súlyos és többnyire örömtelen munkájuk után. E barátságos helyiség, hol emberséges, szíves bánásmódban részesülnek, nyújtson nekik menedéket ama bajok, kísértések és veszélyek ellen, melyek a hajléktalant környezik.”²⁰

Az ezt követő évtizedben lényegében ugyanilyen városi-egyleti közös konstrukcióban épül „menház” 1892 decemberében a II. Szegényház utcában („a Szent János kórház mellett”, 144 férfi, 41 női férőhellyel, melegezőszobával, népkonyhával), és 1894-ben a VI. Külső Váci út–Angyalföldi utcában („a régi vám előtt”, 361 férfi, 41 női férőhellyel, melegezővel, népkonyhával). Az egylet által működtetett négy menházban az 1890-es években összesen mintegy ezer ágyon tudják fogadni éjjelenként a hajléktalanokat. Ebből 100–120 ágyon nők alhatnak, de befogadják a velük együtt érkező gyerekeket is, bár ez utóbbit korlátozással: egészségügyi okokból egy felnőtt legfeljebb egy gyermeket vihet be.

Ebben a szakaszban már nem tudják nélkülözni a város folyamatos támogatását, segítségét: „Csak a mennyiben azokra ezentúl is számíthatunk, lehet reményünk egyleti működésünk eredményes terjesztésére.”²¹ Egy ekkora hálózat üzemeltetése természetesen igen feszes gazdálkodást igényel. Ezen belül a városi támogatásnak, adományoknak, tagdíjaknak, kamatoknak a „fejlesztési, beruházási” kiadásokra, törlesztésekre kell fordítódniuk, míg a folyó működési bevételeknek fedezniük kell a folyó működési kiadásokat. A kiadások 14–14 százaléka közvetlen bér és élelmezés, 34 százaléka kezelési költség, 29 százaléka karbantartás és 9 százalék marad a berendezések cseréjére, pótlására. Ez egészében éves szinten közel 19 ezer forintot tesz ki, s ezt kell fedeznie a folyó működési bevételeknek, amelyek lényegében a hálódíjak.

A hálódíjakat nem lehet emelni, sőt a közvélemény nyomására még csökkentik is: ez éveken keresztül 6 krajcár éjszakánként (bár az Alapszabály 12

19 1997-ben, a részleges felújítást követően ugyanebben az épületben rendezték be, éles lakossági tiltakozások közepette a főváros legutóbb létesült hajléktalan szállóját.

20 Podmaniczky–Neuschloss: i. m.

21 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1885. évről.

krajcárban maximálta ezt az összeget). Ezért nagyon fontos anyagi szempontból, hogy a férőhelyek mindegyike, minden éjszaka el legyen foglalva. Az ún. „telítettségre” igen érzékeny a szervezet. Például az 1898-as éves jelentésben szóvá tett, elriasztó rendőri razziákra vezetnek vissza, hogy két év alatt a „forgalom” 15 százalékkal visszaesett, ami komoly bevételkiesést okoz az egyletnek. Magam az okokat máshol keresném, de erről kicsit később.

Vendégeket zavaró rendőri razziák

„Nagy sajnálatunkra jelenteniünk kell, hogy a székesfővárosi állami rendőrség által menhelyeink körül ismételten megejtett razziák nagy mérvben elriasztották az azokban hajlékot keresőket. Úgy a saját, mint a fővárosi sajtó egyhangú felszólalása ezen – tisztességes vendégeinket is érzékenyen sújtó – eljárás ellen eredménytelen maradván, annak konstatálására szorítkozunk, hogy menházaink látogatása ... csökkent ... minek következtében üzemi bevételeinkben is ... kárt szenvedtünk.”²²

Mindemelett fenntartják azon szolgáltatásaikat, hogy téli időszakban egy-egy adag levest és kenyeret is osztanak (adományokból) a „vendégeknek” (ahogyan ők fogalmazzák), karácsony éjjelén nem szednek hálódíjat, s rendkívüli esetben (5%), alkalmanként ingyenesen lehet aludni egy éjszakára.

Közben gondot fordítanak az épületek folyamatos jó karban tartására, 1889-ben minden menházat kitataroznak, kimeszelnek, ezt a hatóságok folyamatosan és szigorúan ellenőrzik is. „Menházaink állapota a székesfővárosi tiszti orvosok részéről gyakran felülvizsgáltatott és kifogástalannak találtatott.”

Az együttműködés újabb formája: Az első fővárosi lakásügyi kísérlet, a Kén utcai minta munkáslakások

Miközben a Menhely Egylet a fővárossal karöltve építi ki menház-hálózatát, aközben ezzel párhuzamosan nem csitulnak azok a „tűzoltó megoldást” kereső viták, melyek már az 1860-as, 70-es évek fordulóján a barakképítés körül föllángoltak. Az 1885-ös országos kiállításkor a városba özönlő tömeg számára bizony „könnyűszerkezetes épületeket”, ideiglenes barakkokat emelnek, s ennek példáját, mint a hajléktalanok elhelyezésére is gyors és olcsó megoldási módot nyújtó lehetőséget folyamatosan napirenden tartják. Az 1886-os és az 1892-es kolerajárvány hatására 4-4 szükségbarakkot építenek, összesen 1462 férőhellyel. Ekkor készül Gerlóczy Károly vezetésével az 1892. évi Járványügyi Bizottság igen részletes jelentése, majd ennek folyamánaként a Gerlóczy Károly alpolgármester nevével fémjelzett újabb, nagyívű fővárosi lakáspolitikai koncepció. Ebből megint csak alig-alig valósul meg valami, illetve annyi mégis, hogy 1894-ben 5 telepen újabb 16 barakk-

²² Podmaniczky-Neuschloss: i. m.

épületet emel a város.²³ Mint korábban hivatkoztam rá, magam ezen szükségbarakkok üzembe állításában keresném azon okokat, amiért ezekben az években a 100 százalékos telítettség alá csökken a Menhely Egylet meglévő menházainak igénybevétele.

A Gerlóczy-féle (akárcsak a tíz évvel korábbi Neményi-féle) lakáspolitikai javaslatokat és körülményeit itt most még röviden sem tudjuk ismertetni, jelen témánk szempontjából talán csak azt érdemes kiemelni, hogy a város döntéshozó testületeiben ekkorra megérlelődött, aktív beavatkozást (feladatellátást) sürgető lakáspolitikai szándékkal a központi kormányzat nem ért egyet, másfelől viszont a szabad piac szereplői sem jeleskednek abban, hogy – akár esetleges közhatalmi adókedvezményekkel ösztönözve – az alacsony keresetű munkásoknak lakást építsenek (az erre irányuló fővárosi pályázat is érdektelenségbe fullad). Így a város a lakáshelyzet kétségtelen feszültségeivel „magára maradva” próbál meg kitörési pontokat keresni.

Ebben a helyzetben áll össze az az elgondolás, hogy a Menhely Egylettel addig bevált menház-építési, -fenntartási konstrukciót adaptálják a lakásépítés-fenntartás területére is, s ez talán reményt nyújthat arra, hogy más, piaci szereplők is belátják: lehetséges olcsó és megfelelő lakásokat építeni alacsony keresetű munkásaik elhelyezésére úgy, hogy az a fenntartással együtt ne legyen ráfizetéses. A korabeli elgondolás szerint tehát a közhatalomnak csak időlegesen kell, és akkor is csak közvetett módon beavatkoznia a lakáspiaci folyamatokba, utána a piac biztosíthatja – persze kedvezményekkel – a megoldást. Amint azt az 1896-os tanácsulésen kimondják:

*„Beállott annak a szükségessége, miszerint a munkásházak létesítésének ügyét a főváros maga vegye a kezébe, s így munkásházakat maga a hatóság létesítsen. Mielőtt azonban ebben az irányban a vonatkozó intézkedései megtételnének, figyelemmel arra, hogy a Hajléktalanok Menhelye Egyesület menhelyeknek hatósági támogatás melletti létesítése és kezelése máris igen nagy tevékenységet és buzgalmat fejtett ki – tárgyalásokat folytatott az egyesülettel, minta-munkásház létesítése iránt, s e célra használat végett ingyenesen felajánlotta a IX. kerület Soroksári út és Kén utca sarkán fekvő telkét. E minta-munkásház létesítésével a főváros példát kíván adni a magánépítkezésnek, s azt hasonló házak felépítésére akarja buzdítani.”*²⁴

Ezt követően a telket építésre átadják a Menhely Egyletnek, megállapodnak az építési tervekben, meghatározzák, hogy négy egyemeletes épületben 24–24 munkáslakás (szoba-konyha) épüljön. A lakások 36 m²-esek, két-két lakáshoz tartozik egy WC a folyosó végén, valamint épületenként két közös mosókonyha és egy mángorló helyiség. Az építés forrását a főváros biztosítja, a telek és az épület megmarad a város tulajdonában (és az Egylet örökös használatában), az Egylet pedig lebonyolítja az építkezést és folyamatosan ellátja a kezelési, fenntartási teendőit. Minderről természetesen igen részletes szerződésben állapodnak meg a felek, mely rendelkezik arról is, hogy a ke-

23 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892-ik évi koleráról, Budapest, 1893, Pesti Könyvnyomda Rt., illetve Gerlóczy Károly koncepciója: Előterjesztés a Budapesti Lakásviszonyok rendezése tárgyában. A Lakásügyi Bizottság megbízásából, Budapest, 1893.

24 A budapesti munkáslakások kérdéséhez, Budapest, 1897, Hajléktalanok Menhelye Egylet, Pollak M. Miksa és társa Könyvnyomdájából.

zelési költségek levonása után a lakbérbevétel fennmaradó részét az Egyletnek be kell fizetnie a fővárosnak (hogy az így törleszthesse a beruházáskori ráfordításait).²⁵

Mint annyi más, későbbi „szociális lakásépítési kísérlet” esetében, most is az történik, hogy a beruházást követően kialakítandó lakbért bizony nem sikerül olyan alacsonyra nyomni, ahogyan azt előre eltervezték (pedig az Egylet olcsóbban építi meg a házakat a megadott keretösszegeknél). Eredetileg heti 2 koronás lakbért terveznek (s ha a város nem ragaszkodik a jövedelmező megtérüléshez, ez még alacsonyabb is lehetne), végül heti 3 korona 76 filléres lakbért állapítanak meg, ami 195 koronás évi bérnek felel meg, s ez bizony a szoba-konyhas lakások piaci bérének legfelső sávjába esik (az összeg a munkások átlagkeresetének 40 százalékát teszi ki). Viszont az is igaz, hogy ezt a lakbért a fenntartók rögzítik, s miközben a piaci lakberek folyamatosan emelkednek, néhány év múlva ezek a lakberek relatíve alacsonyaknak számítanak majd. A kezdeti relatíve magas lakberek, valamint az, hogy „a munkáscsaládok eleinte idegenkedtek a házirend követelte fegyelemtől” azt eredményezik, hogy néhány lakás egy ideig még üresen áll, illetve nagy a ki-beköltözés. De ezeken a kezdeti nehézségeken hamar túl esnek. Ugyanakkor igen-igen takarékos üzemeltetésről lehet csak szó, amit az is kikényszerít, hogy az első évi 7 ezer forintos bérbevételből 6200 forintot be kell fizetni a főváros kasszájába a beruházás törlesztéseként, a megmaradó 800 forintból kell biztosítani az egész évi fenntartást (ebből 550 Ft a bérek költsége).

A szorgos hétköznapiok, majd a lassú hanyatlás évei

„Egyletiünk életében semmi nevezetesebb új mozzanat nem merült fel, menhelyeink csendben, de állandóan tovább szolgálták a fővárosunk legszegényebb rétegeinek ügyét. (...) Kiváló külföldi emberbarátok, meglátogatván menhelyeinket, azokról legmelegebb elismeréssel nyilatkoztak.”²⁶ A századforduló elkövetkező éveiben, a már húsz éve működő Menhely Egylet nem gyarapodik további intézményekkel, viszont szolidan és stabilan üzemelteti a Kén utcai munkáslakás telepet és – az egyedülálló hajléktalanok szolgálatában – négy meglévő menházát, közel ezer ágygal.

Időközben lazítanak az elhelyezésen, csökkentik az ágyszámot, növelik a kiszolgáló helyiségek és személyzet számát. „Az ágyak számának apasztása és a levegőtér elrendelt szaporítása céljából a hálóvendégek számát le kellett szállítanunk, minek következtében az intézet bevételei csökkentek” – írják az 1907-es tízfuszjárvány után, amikor is a közegészségügyi hatóságok megszigorított intézkedéseket hoztak. „Az idén felmerült kiadási többlet egy része ezután is állandóan fogja költségvetésünket terhelni, mert meggyőződésünk az, hogy a meglévő helyiségeinkben az ágyak számát szaporítani nem szabad,

²⁵ Uo.

²⁶ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1899. évről.

ellenben a tisztogató személyzetet szaporítani és a tisztogatásokat sűrűbben alkalmazni kénytelenek leszünk.”²⁷

Természetbeni adományok 1885–87-ben:

Neuschloss Ö.	két kocsi tüzifa
Leipziger V.	50 mázsa kőszén
Gőzmalmok	11 zsák liszt
Ehrlich G.	100 db törülköző
Weiss M.	4000 adag leveskivonat
Wolfner Gy.	50 db népkonyha-utalvány
(...)	

1886-ban a Rottenbiller utcai menhelyre Pasteur-féle vízsűrítőt szereznek be kedvezményes áron, a jobb ivóvíz érdekében, valamint az udvaron ideiglenes szint állítanak fel, hogy „a felvételükre várakozók eső és szél ellen megóvassanak”.

1889-ben Baross Gábor miniszter engedélyt ad az Alföldi utcai menhely telefon-díjsszabásának felére csökkentésére.

1889-ben a fővárosi rendőrkapitány engedélyezi a költséges bejelentési eljárás egyszerűsítését, valamint megszünteti az alkalmatlan „éjjeli visitatiokat”, egyben szükség esetén embert biztosít a rend fenntartásához.

1900-ban Szegeden hasonló egyletet hoznak létre, „útbaigazításért” a Menhely Egylet tanácsait kéri.

1902-ben az Angyalföldi utcai melegedőszobát átengedik a szomszédos iskolának napközi otthon céljára.

1905-től ingyen hálójegyet adnak a kerületi előljáráóságoknak (közjótékonyági egyesületeiknek) és a Szegényház utcai menhely egy hálótermét átengedik a II. ker. közjótékonyági egyesületnek női foglalkoztató céljából.

Stabil, hosszú évtizedekig egyazon intézményekben dolgozó személyzet végzi a mindennapi megfeszített munkát, az egylet szervezetét fenntartó személyzet is állandónak tekinthető. Az alapítók, tisztségviselők közül fokozatosan elhalnak a „nagy alapítók”, de ha nem a kezdeti lendülettel, mégis változatlanul érkeznek adományok, létesülnek ágyalapítványok, saját útján megrendezik a gyűjtéseket, beszedik a díjakat, s megkapják a városi szubvenciót. Ha egy-egy régi támogató, alapító meghal, hagyatékában mindig jut ennek az Egyletnek is, több másik mellett, melyeknek esetleg szintén elindítói voltak e század végi, budapesti polgárok.²⁸

Közben azonban igencsak változnak az idők, a város kiépült, a gyorsan növekvő város társadalmában új és tömeges feszültségek támadnak, ezek a századelő gazdasági válsággal terhes éveiben részben a felszínre is törnek, megrettenve a polgárság többi tagját. Ezzel együtt változnak az ideológiák,

27 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1908. évről.

28 A szervezet „életciklusainak” ökonómiájához hozzátartozik, ahogy az alapítók életükben folyamatosan támogatják az egyletet, majd haláluk után e támogatások helyére a hagyatékozott nagyobb összegek kamatai lépnek.

eszmék, gondolatok is, s ezek egy részében – a lakásügy terén is – kevésbé fontos szerep jut a „társadalmi önségelynek”, előtérbe kerül a közhatalom piackorrekciós, aktív intervenciós szerepének hangsúlyozása. („Általában feltűnő, hogy menhelyeink egyre kevésbé szerepelnek azon humanitárius jóléti intézmények sorában, amelyeknek a divat forgandósága szerint adományokat juttatnak jótékony polgártársaink.”)²⁹

Jól tükrözik e megváltozott gondolkodási, viszonyulási módot Ferenczi Imre 1906-ban papírra vetett sorai (ekkor ő a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara fogalmazója, néhány év múlva Bárczy István polgármester mellett tanácsnokként az új, sikeres fővárosi lakáspolitiká megfogalmazója, annak aktív kialakítója): „Jóllehet, a fővárost a magánkezdeményezés teljes hiánya rég arra utalta volna, hogy maga bocsátkozzék a külföldi példák szerint minden rizikó nélküli nagyobbyszerű kislakásépítkezésbe: összesen csak négy, egyenkint 24 lakást tartalmazó egyemeletes munkásházat épített (...)

Razziák más szemmel

„Államrendőrségünk az év vége felé sokkal szigorúbban és sűrűbben végzett razziákat, mint más években. Székesfővárosunk közbiztonságának az érdekében végeztenek az ily razziák s az ezekkel kapcsolatos eltolonczolások, s így – bár mindez bevételeink megcsappanásával is jár – megnyugvással kell fogadnunk e policiális tevékenységet, annál is inkább, mert hiszen a mi céljaink egyike is a közbiztonságra veszedelmes szociális jelenségek enyhítése. Csak az szorulna újabb megfontolásra, hogy csakugyan elkerülhetetlenül szükségesek-e a tömeges kiutasítások és eltolonczolások, amikor minden hajléktalan úgys hajlékot talál menhelyeinken, s így az éj folyamán a közbiztonságra nézve veszélytelenné van téve.”³⁰
báró Csetei Herczog Péter és Vágó József

Ha valaki azt akarja tanulmányozni, milyenek nem szabad egy városi minta-munkásháztelepnek lennie, annak melegen ajánlható, hogy keresse fel a fővárosnak egyenesen az ún. „bűzös gyárnegyed” közvetlen közelében épített munkásházait. A külsőleg nem éppen csín és célszerűség nélkül épült pavillonszerű épületek belsejében itt-ott mintaszerű zsúfoltságot, példás piszkosságot fog találni. Az árnyékszékek száma és elmaradott szerkezete, a rongálmányok javításának elmulasztása hamar rá fogja vezetni a bajok okára is. A város már eleve kelleetlenül építette és a legridegebb üzleti szempontból kezeli e telepet. Egyszerűen átadta a kezelését a fent nevezett magán-egyesületnek, amelytől megkívánja a 4–4,5 százalékos hozadéknak évenkénti pontos beszolgáltatását, egyébként pedig nem törődik a létezésével. Az egyesület emberszerető tisztviselői a legjobb törekvésektől áthatva kezelik a telepet, de

²⁹ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1910. évről.

³⁰ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1906. évről.

áldozatokat maguk nem hozhatnak. Egyébként pedig kezüket a város pénzügyi érdekei kötik. Így aztán a meglehetősen nagy telepet (96 lakás ellenőrzése, a bérek beszedése, a nagy folyosók, udvar, árnyékszékek tisztogatása stb.) egy tisztességes asszony nagy ügybuzgalommal kezeli, akit a nagy és természetesen mégsem sikeres munka már aránylag fiatal korban valósággal megtört. Ez a felügyelő (a férje gyári munkás) máig sem tudott a várostól kétszobás lakást kapni, így tehát még a saját egyetlen szobáját sem tudja kellően tisztán tartani, mert a lakók hetibér fizetése stb. alkalmával unostalan beszennyezik. Segéd-cselédjét pedig a város a szegény lakókkal fizetteti meg. Mindamellett boldogok a munkások, akik a viszonylag olcsó lakásokhoz jutnak és soha nem kell attól tartani, hogy egy megürült lakásra két-három jelentkező ne akadjon.”³¹

E sorokat Ferenczi 1906-ban írja, akinek a nevéhez köthetjük a város első modern, immár „saját rezsimben” létrehozott és működtetett, jelentős hajléktalanellátó intézményét, az Aréna (ma Dózsa György) úton 1911-ben felépült Népszállót. Ez a több mint 400 hajlék nélküli ember befogadására alkalmas intézmény annak a Bárczy-programnak a keretében létesül, amelynek során immár „saját kézbe veszi” a város a lakásügyi kérdések megoldását, maga épít, tart fenn kislakásokat, szükséglakásokat és létesítene több népszállót is (ha lenne rá pénze, és ha teljesülnének azok az előzetes kalkulációk, amelyek persze rendre nem teljesülnek).³²

A Menhely Egylet 1912. évről szóló igazgatósági számadása a legelső helyen foglalkozik azzal a problémával, melyet a fővárosi Népszálló megnyitása jelent az Egylet számára (az új intézményt a Váci úti/Angyalföldi utcai menház szomszédságában fekvő telken építik fel, olyan, mint egy tengerjáró egy bárka mellett):

„Egyesületünk múlt évről szóló beszámolójában az a figyelemre méltó tény érdemel mindenekelőtt megemlítést, hogy menházaink legnagyobbikában, a 304 ágygyal felszerelt VI. kerületi Váczi-úti menhelyházban a látogatottság lényegesen megcsappant. (...) Ha ennek a sajátságos jelenségnek az okát kutatjuk, lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy az valószínűleg a múlt év elején a menházunk szomszédságában megnyílt Népszálló és Népház nagyobb vonzóerejében található fel. Nincs okunk ezen fennakadni, vagy sajnálkozni: ellenkezőleg, csak örülhetünk, hogy a valamivel is jobb helyzetben lévő hajléktalanok számára a székesfővárosi haladott szociálpolitika a higiéne legmodernebb követelményeinek megfelelő intézményeket teremtett. Ezáltal a mi menházaink még közelebb hozattak valódi rendeltetésükhöz: a szegények közt is a legelhagyatottabbaknak menedékkül szolgálni a kemény tél, a hajléktalanság viszontagságai, az elhagyott éjszakák kísértései s a rendőrség kényszerű razziai ellen...”

Majd az éves jelentés összeállítói ezzel zárják beszámolójukat:

„Összes menházainkban a múlt év folyamán is állandó hatósági ellenőrzés folyt a kerületi közegészségügyi hatóságok részéről s megalégedéssel álla-

31 Ferenczi Imre: A munkáslakás-kérdés. Különös tekintettel Budapestre. Budapest, 1906, Kilián Frigyes m. kir. Egyetemi Könyvkereskedő.

32 Erről lásd részletesebben Győri Péter: Olvasókönyv a szegényügy – hajléktalanügy – lakásügy fővárosi történetéről. Megjelenés alatt.

píthatjuk meg, hogy ez a felügyelet egyetlen alkalommal sem talált panasza vagy beavatkozásra okot. Megemlítiük még azt is, hogy menházainkat tanulmányi célokból is több ízben látogatták meg tanfériak, szociálpolitikai kutatók s hírlapírók, akik mindenkor elismeréssel adóznak működésünknek. Egyes emberbaráti látogatóink ugyan azzal a benyomással távoztak, hogy berendezéseink, különösen a modernebb higiéné szempontjából több tekintetben fejlesztést érdemelnének, de mi abban a tudatban várunk egyelőre még e reformokkal, hogy a tömeges hajléktalanság higiénikus, de olcsó elszállásolásának problémáját a szaktudománynak még csak a jövőben kell megoldania.”³³

Miközben az Egylet dolgozói, vezetői méltán büszkéek a szakmai eredményekre, aközben nem lehet nem észrevennünk, hogy a kor elvárásaihoz képest is, és a fővárosi hajléktalan- és lakásügyi ellátásban betöltött szerepükben is „hátrébb sorolódtak”, s ezzel párhuzamosan csak a nagyon odafigyelő gazdálkodás, üzemvitel tudja egyensúlyban tartani a bevételeket és kiadásokat is: „*az eredményt kizárólag annak a puritán, önzetlen és önfeláldozó takarékoságnak és gondosságnak köszönhetjük, amely (...) tagtársaink évtizedes erénye. Tisztában vagyunk vele, hogy sem városi kezelésben, sem mások kezében a menházi üzem ilyen gazdaságos többé nem lehet...*”³⁴

A közhatalom felelősségének és aktív részvállalásának előtérbe kerülése – mai megítélésük szerint – a társadalom adakozó kedvét csökkenti, ezzel magát az egyletet is még inkább a közhatalmi segítségre utalja. „*És bár minden lehetőt elkövettünk, hogy a jószívű emberbarátok figyelmét intézményeinkre irányítsuk, magunknak is be kell látnunk, hogy nagyobb eredményeket e téren alig remélhetünk, mert a közönség mai szociális felfogása a miénkhez hasonló intézmények támogatását már nem többé a társadalmi vagy magán-jótekonyság, hanem főleg a hatósági jellegű jótekonyság körébe utalja. Ez a körülmény aztán másfelől arra késztet, hogy erősen igénybe vett s a jövőben tán még erősebben igénybe veendő anyagi erőink pótlását, az ily ügyek iránt mindenkor kiváló érzéket tanúsított székesfővárosi hatóságtól igyekezzünk kieszközölni.*”³⁵

Az államosodás mellett az igazi „kihívást” azonban az első világháború kitörése jelenti. Rögtön a háború kezdetekor, 1914 nyarán hadikórház céljára (a Szent János kórház részeként) átadják a kormánynak a budai, Szegényház (ekkor Menház) utcai szállást, melyet így gyakorlatilag a Vöröskereszt Egylet vesz kezelésbe (ennek II. kerületi vezetője a Menhely Egyletnek is igazgatósági tagja, ugyanő viszi tovább az egység irányítását). A szokásos gyűjtési akciókat sem hirdetik meg, hiszen tele van a város és az ország hadicélú gyűjtésekkel. Azonban „*az adományok lényeges csökkenése, súlyosítva az élelmiszerek és anyagok roppant drágaságával, már most előre vetíti árnyé-*

³³ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1912. évről.

³⁴ Uo.

³⁵ A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1913. évről.

kát az 1915. évi kezelés, a jelenlegit jóval felülmúló deficitjének”³⁶. (Még a háborús infláció kitörését megelőzően, 1913/14-ben sikerül jelentősen korszerűsíteni az Alföldi utcai menházat, bevezetik a központi fűtést, a melegvizet, zuhanyozót, fürdőhelyiségeket építenek, csempéznek, felújítják az egész vezetékrendszert, de a villanyvilágítás bevezetését a drágaság miatt már nem tudják elvégezni stb.)

A háború második évében jelentősen visszaesik a menházak igénybevétele: a férfiakat elvitték katonának, az itthon maradottak pedig munkához jutottak, nem szorulnak erre a lakhatási megoldásra. Az ennek folytán keletkezett jelentős deficitet már nem lehet a gondos gazdálkodással áthidalni, a működési bevételekből fedezni (a hálódíjak emelése tovább csökkentené a forgalmat). Kénytelenek egyre inkább a félretett vagyonhoz nyúlni, azt felélni, 1915 végén már kenyeret, levest sem tudnak osztani.

A háború során a Rottenbiller utcai menházat is hadicélokra engedik át, erdélyi menekültek szállása, majd a Vöröskereszt által működtetett „lábadozó otthon” lesz belőle. A háború második felében – minden korlátozó szabályozás ellenére – „a lakáshiány mind több olyan embert kényszerít arra, hogy egyéb hajlék hijján, menhelyünket vegye igénybe, akinek kereseti viszonyai lehetővé tennék, hogy magának szobát, vagy állandó ágyat béreljen. A háború végével, katonáink, külföldön sýnlódó hadifoglyaink hazatértével, a helyzet bizonyára még csak rosszabbodni fog.”³⁷ Igen, ismét nőnek az igények e hajléktalan szállók iránt, de az Egylet ágyainak fele más célokra van lekötve.

A Szegényház (Menház) utcai intézmény 1918-ban hadikórházból hajléktalan családok szükségllakásaivá alakul át, így kapja vissza az Egylet 1919 novemberében. A Külső Váci úti (Angyalföld utcai) egység 1916/17-ben menekültek szállásaként szolgál. A Rottenbiller utcai épület a háború négy éve alatt lábadozó, kisegítő kórház, majd 1918 októberétől katonai szállás.

A háború után a tönkrement felszerelések, épületek helyrehozásához nagyon sok pénz és energia kellene. A közadakozás megcsappan, a világot más dolgok érdeklik ezekben az években, az elszabadult infláció végleg térdre kényszeríti a megmaradt lelkes menhely-fenntartókat. A menhelyek „a háború és az azt követő egy év alatt úgy lerongyolódtak, hogy az egyesület nem tudta őket újra üzembe állítani és már bezárásuk gondolatával foglalkozott, amidőn a főváros azokat 1919. október 15-én saját kezelésébe átvette”³⁸. Rövid idő múlva – 1921 végén – az Egylet is kimondja önmaga felosztatását. Gondosan kezelt vagyonát teljesen elvitte a háború és az infláció, az 1917. évi 240 ezer koronából 1921-re 230 pengő marad. Az Egylet megszűnését kimondó közgyűlésen megalapítják a Hajléktalanok Menhelye Egylet Alapítványát, annak érdekében, hogy ez a csekélyke összeg „az Egylet

36 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1914. évről.

37 A Hajléktalanok Menhelye Egylet igazgatóságának számadó jelentései a közgyűléshez. Az 1917. évről.

38 Schuler: i. m.

vagyonát alapítványként tovább is hajléktalanok elhelyezését szolgálja”³⁹. A közel fél évszázada összegyűlt asztaltársaságból, az alapító polgárok közül ekkor már nem él senki.

Megmaradtak azonban az intézmények, s maradt az ellátandó feladat is. A háborút követő évek, évtizedek hajléktalanügyi fejleményei már egy másik történet részei. Ezen belül, egyik elemként ott találjuk a főváros által fenntartott éjjeli menedékhelyeket, mintegy 800 férőhellyel. Ezek nem mások, mint a Hajléktalanok Menhelye Egylettől átvett intézmények (Menház u.: 150 ágy, Rottenbiller u.: 100 ágy, Alföldi u.: 200 ágy, Angyalföldi u.: 325 ágy). A főváros ezenkívül számos egyéb hajléktalanellátó intézményt (téli ideiglenes nagy szállásokat, népkonyhákat, melegedőket, szükséglakás-telepeket stb.) működtet vagy finanszíroz ezekben az évtizedekben.

A Kén utcai minta-munkáslakóházak pedig az első világháború utáni fővárosi kislakásépítés megindulásának helyszínévé válnak: 1925-ben, a háború után először itt épülnek fővárosi kislakások, oly módon, hogy a négy egyemeletes épületre két-két újabb emeletet húznak fel, ahol összesen 96 db szoba-konyhás lakást alakítanak ki. Egy évtizeddel később emellett a telep mellett épül fel az Illatos úti szükséglakás-telep, a Dzsumbuj.

1935/36-ban átszervezik a fővárosi pénzbeli, természetbeni és intézményi szociális ellátás egész rendszerét, ezen belül átszervezik az addigi menhelyeket is. Az Angyalföldi utcai intézményben rendezik be a Hajléktalanok Központi Irodáját, ahonnan a hajléktalanok egész városra kiterjedő beutalását és közmunka-szolgálatát szervezik. A „kis menhelyeket” megszüntetik és a Kerepesi út 23/a sz. alatt létrehoznak egy 870 fős (!) férfi, a Pillangó utca 13/a sz. alatt egy 570 fős férfi-női hajléktalanszállást, majd 1941-ben a Kerepesi út 29/a sz. alatt egy újabb 600 fős hajléktalanszállást.⁴⁰ A Hajléktalanok Menhelye Egylet menházai az Erzsébet Szeretetotthon (VII. Alsó Erdősor) és a Dunajobbparti Szeretetotthon (II. Széna tér) kezelésébe kerülnek. (Lényegében továbbra is idős, beteg hajléktalanok ellátását végzik.)

*

Az 1883-ban épített VII. Rottenbiller utca 16–18. sz. alatti menhely épületében ma a Rajkó Zenekar Kollégiuma található, miután a többi menhellyel együtt szeretetotthonként, kiegészítő kórházként átvészelte a második világháborút, majd iparitanuló kollégiumnak használták. A volt menhelyet időközben egy közfalattöréssel összekötötték a szomszédos épülettel, ahol a volt Katolikus Legényegylet Tanoncinternátusának telkén, a későbbi KISZ Központi Művészegyüttese modern épületében ma többek között a Nemzeti Gyermekek- és Ifjúsági Közalapítvány és a Rajkó Zenekar működik. A telek másik felén ma a Fővárosi Önkormányzat Szerb Általános Iskoláját találjuk

³⁹ 12 év múlva az alapítványt kezelő főváros ezt egyesíti egy, az Erzsébet Szeretetházát segítő magán-alapítvánnyal.

⁴⁰ Ekkor a beszámoló már régen nem „vendégeink”-ről szól, hanem arról, hogy „ennek az emberanyagnak teljes ellátást kell biztosítani”. (Melyből egyébként elvileg ki vannak zárva a munkaképes, „önhibás” rászorulóak. Lásd A székesfőváros társadalompolitikai ügyosztályának 1940. évi jelentése, Budapest, 1941.)

a Brunszvik Teréz által alapított Országos Kisdedővő Képezde felújított épületében.

Az 1888-ban épített *VIII. Alföldi utca* 6–8. sz. alatti menhely épületében ma a Fővárosi Önkormányzat hajléktalanszállója működik. Eredeti állapotához képest az épület időközben egy emelet ráépítéssel bővült. Az épülettel szinte átellenben, az Alföldi u. 9/13. sz. alatt találjuk a Fővárosi Önkormányzat Gyermek- és Ifjúságvédelmi Intézetét, az 1893-ban létesült „Menhely a Szenvető Emberiségnek” alapítvány menhelyének épületében.⁴¹ A kettő közötti utcában, a Kun utca/Dologház utca sarkán áll az 1874-ben elkészült Dologház épülete, melyben (mivel öt évvel később törvénnyel megszüntették a dologház intézményét) 1881 óta különböző kórházak fiókéntézménye működött, s ennek elfekvő részlegeként használták 1996-ig az Alföldi utcai menhely épületét.

Az 1892-ben épült *II. Szegényház utca* (Menház u., illetve a háború óta Iparitanuló u.) 3. sz. alatt a Fővárosi Önkormányzat Káldor Miklós kollégiuma működik az eredeti épületben. Előtte a Szent János kórház, majd a Dunajobbparti Szeretettotthon épületének helyén ma a Széna téri Volán pályaudvar található, az egykori budai alsó városfal maradványaival és a volt Budai Lövéde megmaradt épületével.

Az 1894-ben felépített *VI. (ma XIII.) Angyalföldi utca* 2. sz. alatti menhely épületében ma a Fővárosi Önkormányzat Hevesi Gyula Fiúkollégiuma működik, a vele egy telken lévő, Váci úti Bólyai János Elektrotechnikai Szakközépiskolával közös üzemelésben. A hálótermek egy részét szakközépiskolai műhelyekké alakították, a volt népkonyhát ma a Junior Vendéglátóipari Vállalat bérli. Az épület egy részében az utóbbi időkig egy Bőr- és Nemi-beteg Gondozó („Egészségvédő Intézet” néven) is működött. Az épülettel szemben találjuk a XIII. ker. Napközi Otthonos Óvodáját, egykori Községi Óvodát, a századfordulón épült Leányárvaház, majd Községi Elemi Iskola épületében. A sarkon átellenben magasodik a Népszálló, ma Fővárosi Önkormányzat hajléktalanszálló épülettömbje.

Az 1897-ben megépített *IX. Kén utca* 3. sz. alatti minta-munkásházak, mint említettük, szintén egy emelettel bővültek (1925-ben), a négy épületből három ma is áll, egyet a második világháború alatt lebombáztak. Az épületcsoport ma is ugyanúgy körbe van kerítve, eddig túlélte a környéken hajdanán több ezerre duzzadt illegális bódélakások létrejöttének majd felszámolásának hullámain, a szomszédságában felépített, több száz lakásos szükség-lakótelepek létesítését, majd egy részük megszűnését és úgy-ahogy még a tanácsi, majd önkormányzati lakásgazdálkodás áldásos hatásait is. Talán társasház lesz, talán felújítják egyszer azokat a minta-munkásházakat, melyeket a Hajléktalanok Menhelye Egylet szervezésében építettek a 19. század végi polgárok, alacsony keresetű társaiknak.

41 Ez a másik korai kezdeményezés inkább a kórház és a menhely határán mozgott, lényegében lábadózó volt. A kezdeményezés jellege is egészen más típusú: a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egylet még 1891-ben egy igen jelentős összegű, 250 000 forintos alapítványt tett, ennek kezelését teljes egészében a városra bízta azzal, hogy hozza létre belőle az intézményt és a kamatokból működtesse.

ALBERT JÓZSEF-LEVELEKI MAGDOLNA

Falusi romák egy ipari város vonzáskörzetében¹

A kilencvenes évek elején a Székesfehérvár vonzáskörzetében élő romák a nagyipar összeomlása következtében nagy számban veszítették el munkahelyüket. Amikor a Videotonban zajló elbocsátásokat, és az elbocsátottak sorsát egy dokumentumfilm² készítése kapcsán figyelemmel kísértük, interjúalanyaink között szerepeltek a szomszédos falvakból évtizedeken keresztül az állami nagyvállalatokhoz bejáró roma férfiak és asszonyok is. Ők vezettek ki bennünket a környék hanyatló falvaiba, cigánytelepeire. Az első lényeges tapasztalat a számunkra az volt, hogy igen magas a „foglalkoztatáshoz szokott vagy munkaerőpiachoz kötődő népesség³ aránya, azoknak a romáknak és roma családoknak a száma, akiknél a megélhetés forrását a nagyipari munka jelentené,⁴ s a bér és az ehhez kapcsolódó juttatások (például lakás-építési hitel, munkatársi természetbeni adományok) viszonylagos felemelkedést, gyarapodást, jobb életkörülmények megteremtését tették lehetővé.⁵

A vizsgálatunkba bevont két településen nagy számban állnak ma olyan házak, melyek befejezéséhez már nem volt elegendő forrás. Vakolatlan falak, félig megépített, mindenféle komfortot nélkülöző építmények mutatják a gyarapodás csatornáinak elzáródását, a foglalkoztatáshoz szokott népesség megváltozott helyzetét.

A roma társadalomnak azonban csak egy részét érintette az állami nagyipar összeomlása, átalakulása. A vizsgált két település cigánynépessége mind a jövedelmi és vagyoni viszonyok, mind a munkamegosztásban elfoglalt hely szerint erősen rétegzett. Gazdag vállalkozók, kereskedők, az általuk foglalkoztatott, a rendszerváltás után is biztos megélhetést találó romák és az egy-

1 A tanulmány a T/18124. sz. OTKA kutatás tapasztalatait összefoglalja.

2 A filmszociográfia címe: Videoton sztori. Rendezte Schiffer Pál. Budapest Filmstúdió, 1994.

3 Kertesi Gábor: Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Esély, 1995/4. 20. old.

4 Ez a tény a szakirodalomban nem ismeretlen. Már a nyolcvanas évek elején Kolosi Tamás által végzett rétegződés-modellvizsgálat megállapítja, hogy annak ellenére, hogy lakóhelyi megoszlásuk erősen eltér a népességtől, a telepi cigányok az átlaghoz hasonló arányban dolgoznak állami vállalatnál, illetve a mezőgazdaságban. Lásd: Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei: a cigánytelepek. In: Peremhelyzetek. Rétegződés-modellvizsgálat VIII. Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1987. 249. old.

5 Ez a tapasztalat – amit a Kemény István által végzett 1993-mas adatfelvétele is megerősít – azért is lényeges, mert ekkoriban a közvélemény szerint a romák azért voltak a kilencvenes évek elején másoknál rosszabb helyzetben, mert ők a rendszerváltás előtt sem dolgoztak, és így munkanélküli járadékra nem voltak jogosultak. Másik vélekedés szerint őket a munkanélküliség – korábbi munkátlanságukból adódóan nem érinti. Tapasztalataink mindkét vélekedéssel ellentétesek.

kori nagyipari munkások, mezőgazdasági alkalmazottak, valamint alkalmi munkából, járadékokból élők alkotják a két falu helyi cigány társadalmát.

Kutatásunk során azt vizsgáltuk, hogy miként érintette a falusi romák különböző csoportjait, rétegeit a kilencvenes évek gazdasági változásának sora, az egykori állami vállalatok összeomlása, a magánszektor bővülése. Képes-e a városban újjáéledő nagyipar újra foglalkoztatni az elbocsátottakat? Milyen létezési, túlélési technikákat alakítanak ki a roma családok, közösségek a munkanélküliség állapotában?

Kutatási eszközünk az interjú volt, különböző társadalmi helyzetű romákkal és a falvak közéleti szereplőivel, köztük két polgármesterrel, egykori tanácselnökkel, orvossal, szociális gondozóval, az önkormányzat cigány származású képviselőivel, tanítókkal.

1. Beolvadás és elkülönülés a vizsgált településeken

Vizsgálatunk két Fejér megyei falura terjedt ki. Az egyikben a cigánynépeség jelenléte régi keletű, évszázadokra visszanyúló. Ők „elparaszttosodott” zenész cigányok, borszínük is világosabb az újabban beházasodott, beköltözött úgymond „ronda fekete oláh” cigányokénál, „akkal rengeteg probléma van”. Ezek a régi ún. magyar cigányok nem beszélnek cigányul. Jellemző attitűdjük nem a cigány identitás erősítése, megőrzése, hanem az alkalmazkodás, a hasonulás a többségi értékekhez és életformához. Ezt a beállítódást jól példázza, hogy nem alapítottak cigány önkormányzatot, mert úgy vélték, hogy nekik a „parasztoktól” (értsd: nem cigány lakosságtól) nem elkülönülten, hanem együtt kell élniük és a problémákat megoldaniuk. Ahogyan az egyik cigány származású önkormányzati képviselő megfogalmazta

„Itt olyan cigányok laknak, akik nem is tudnak cigányul, csak magyarul. A cigány önkormányzatot én is elleneztem. Olvastam, hogy a nyelvét gyakorolhatja, hagyományait megőrizheti, nálunk ilyen nincs. Amióta én tudom, itt mindig békében egymás mellett jól megvoltak az emberek. A térszben is együtt dolgoztak, együtt esznek, együtt isznak. Itt nem volt alapja a kisebbségi önkormányzatnak.”

Ebben a faluban – a továbbiakban nevezzük S-nek – a jómódú roma családok társadalmi felemelkedésének egyik módja a magyarokkal kötött házasság.

A másik vizsgált településen – nevezzük R-nek – kisszámú, 100 főt alig meghaladó (a falu nem cigány lakosaitól erősen elkülönülő) roma népesség él. A cigánytelep ott kezdődik, ahol az aszfaltozott út véget ér. Az utcasor egyik oldalán a nyolcvanas évek lakáskölcsöneiből, munkahelyi és állami támogatásból félig-meddig felépült „pucolatlan”, minden komfortot nélkülöző házak, a hatvanas évek CS-házai, mögöttük szintén állandó lakóhelyül szolgáló fabódék, vasúti kocsik.

Az itt élőket a környékeliek oláh cigányoknak mondják, ők maguk azonban ezt a nevet nem használják. Cigányságukat vállalják, cigányul közülük

a legfiatalabbak is beszélnek. Ezen a telepen mindenki a „hagyományos szegénység” szintjén él, a szegénységen belül mégis relatíve nagyok a különbségek az életkörülmények, jövedelmi viszonyok szerint. A különbségek megmutatkoznak például a lakás minőségében, abban, hogy milyen anyagból készült a ház, hány helyiség van benne, valamint hogy van-e rendszeres jövedelemmel, esetleg bérrel rendelkező személy a háztartásban. Fellelhetők közöttük azok a „nyomorgó”, „szegény” és „társadalmi minimumon élő” rétegek, melyeket a nyolcvanas évek elején végzett rétegződés-modellvizsgálat nyomán Bokor Ágnes az anyagi életkörülmények alapján elkülönített.⁶

2. Migrációs és demográfiai folyamatok

A cigányság száma S faluban fokozatosan nő. Egy 1984-es felmérés szerint 570 roma élt itt, 1996-ban 750-en, de más becslések szerint 820–850-en vannak jelenleg. A becslések meglehetősen bizonytalanok, hiszen olykor a becslőknek érdeke fűződik a valóságnál nagyobb számok bejelentéséhez, másrészt a vegyes házasságban születetteket ide is, oda is lehet sorolni. A cigányok számának növekedése azonban vitathatatlan, és ez kisebb részben a bevándorlásból, nagyobb részben az élveszületések számának növekedéséből ered. A tendenciát jól mutatja az *iskolások és az óvodások összetétele*.

	Nem cigány		Cigány	
	fő	%	fő	%
Általános iskolai tanuló	125	50,0	126	50,0
Óvodás	46	40,6	66	59,4

A migrációs folyamatokra jellemző a jobb helyzetű nem cigány fiatalok elköltözése a faluból. A roma fiatalok közül viszont legfeljebb csak házassági, együttélési okok miatt költözik el valaki. A nyolcvanas években – elsősorban az aktív zenész családok közül – többen beköltöztek a városokba, Székesfehérvárra és Dunaújvárosba. A hatvanas, hetvenes években több cigányzenekar szerveződött a falubeliekből. A városokban lévő éttermek, vendéglátóhelyek foglalkoztatták a zenész munkaerő egy részét, akik többnyire csupán részfoglalkozásként üzték e tevékenységet, rendszeresen végzett ipari főállásuk mellett. A falut elsősorban amiatt hagyták el, mert bejáróként nem tudták vállalni a kettős kötöttséget.⁷

A migráció másik fajtája a faluba való beköltözés. A városokból kiköltözők aránya nőtt az utóbbi években. A városi szegénység egyik tipikus stra-

6 A nyolcvanas évek elején végzett rétegződés-modellvizsgálat az anyagi életkörülményeken a település és a környezet nyújtotta feltételeket, a lakás minőségét, közművesítettségét, komfortosságát, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot és a fogyasztást értette. Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei: a cigánytelepek In: Peremhelyzetek. Rétegződés-modellvizsgálat VIII. Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1987.

7 A zenészek másik része főleg a környék településein lakodalmakban, bálokon muzsikált. Később ez a lehetőség a zenei ízlés változása következtében beszűkült, megszűnt. Így a faluban a muzsikusságnak már nyoma is alig maradt.

tégiája, hogy eladja városi lakását, majd falura költözve feléli a két lakás ára közötti különbözetet. Olyan esetek is előfordultak, hogy eladták ugyan városi ingatlanukat, de másik lakást nem vásároltak, hanem csupán odaköltöztek valamelyik rokonhoz, ismerőshöz, és az önkormányzattól várták lakásgondjuk megoldását. Arra is volt példa, hogy egyszerre két helyről, a korábbi lakhelytől és az újtól is kértek szociális támogatást. Ennek a „tiszázatlan helyzetnek a kivédésére” az önkormányzat olyan helyi rendeletet alkotott, hogy állandó lakosnak csak lakásingatlanval rendelkező személy jelentkezhet be. Ez a rendelet szűrőként is funkcionál, éppen a korábbi rossz tapasztalatok konklúziói nyomán. R községben a hatvanas években – az akkori tanácselnök emlékezete szerint – még csak két roma család élt. A roma népesség növekedése főleg a fiatalok családalapításának, a nagy gyerekszámnak köszönhető. Ezen a telepen az el- és bevándorlás alacsony, és szinte minden ilyen esemény házasságokhoz, párválasztáshoz kötődik. Ezek során is megfigyelhető azonban, hogy az iskolázottabb, sikeresebb házasságot kötő fiatalok elmennek a telepről, és a rosszabb helyzetű párok, családok maradnak itt meg.

3. Munkanélküliség egy rétegzett roma társadalomban

Kutatásunkkal a munkanélküliség pontos számát, belső arányait nem sikerült feltárnunk, de nem is ezt tartottuk a legfontosabbnak. Elsősorban azt kerestük, hogy milyen okok játszottak szerepet a munkanélküliség kialakulásában, s a kialakult helyzetben milyen tipikus stratégiákat, létezési technikákat alakítottak ki, milyen rejtett mechanizmusok működnek a nem vagy kevésbé látható szférában. Csupán zárójelben megjegyezzük, hogy a munkanélküliség nyilvántartásának mai rendszere, amely nem a településekre koncentrált, amely nem törekszik nyomon követni a nem regisztrált munkanélkülieket, véleményünk szerint elhibázott, s teret ad a különféle érdekű, nehezen tetten érhető torzításoknak, statisztikai bűvészmutatványoknak.

A térségben a munkanélküliségi ráta 22–24 százalék, S faluban ennél lényegesen rosszabb, kb. 35–40 százalék. Ez a becslés az egész falura érvényes, ezen belül a cigány-munkanélküliség aránya jóval magasabb. A jövedelempótló támogatásban részesülőket pontosan számontartják: 1996. május 15-én 102 főt tartottak nyilván, közülük 46 fő legalább 1993-tól kapja, 1994-től 2, 1994-től 20, 1995-től 30 és 1996-tól 6 fő.

Az összes jövedelempótlós alig egynegyede (24 fő) nő. A cigány-nem cigány arányt a polgármester szerint extrapolálhatjuk abból, hogy azok közül, akiknek lejár a jogcíme az új rendelkezés szerint a jövedelempótló támogatás igénybevételeire, vagyis a 66 főből 53 cigány. Ez 80 százalékos arányt jelent. A cigányság helyi vezetőivel készített interjúkból úgy tűnik, hogy a vállalkozói igazolvánnyal rendelkező, jobb módú cigányokon kívül mindössze 5 ember dolgozik Székesfehérvár üzemeiben.

A jelenlegi helyzet több tényező következménye. Az egyik lényeges változás a település életében a háromszoros kiváló címmel kitüntetett *Jóreménység* térsz felbomlása. Ebben kb. 50–60 cigány dolgozott, különböző munka-

területeken. Az asszonyok gyalogmunkát végeztek, illetve csirkeneveléssel foglalkoztak, a férfiak a gyalogmunka mellett főleg az ipari jellegű melléküzemi tevékenységben vettek részt. A betonelemeket készítő üzemrészt munkahelyteremtő beruházásként a számukra hozták létre, alapozva a korábbi vályogvetői hagyományra (20 fő). De dolgoztak cigányok a motorbontó, -szerelő üzemben, az állattartásban, az építő részlegben is. Míg korábban a téeszben való munkavállalás a legszegényebb cigányok, elsősorban a nők foglalkoztatását jelentette, később a mellékipari tevékenység megjelenésével a városi ipari munkahelyekről jöttek vissza a kedvezőbb kereseti lehetőség miatt.

A földdel való bánás, a *mezőgazdasági munka* nem volt idegen az S-i cigányoktól, ugyanis már a két háború közti időszakban is végezték, többnyire napszámosként a környező uradalmakban és a gazdagabb parasztok gazdaságaiban. A legendás alakká magasztosult nagytekintélyű cigány brigádvezető szinte vajdaként képviselte-intézte az ügyeket, s mind a munkavállalók, mind a téeszvezetők bizalmát élvezte.

A téeszben való munkavállalás legfontosabb indítékeként említették a helyi nem cigány vezetők a családi pótlékra való jogosultság megszerzését. Nem csupán erről volt szó, sokkal inkább arról is, hogy ez a munkalehetőség helyben volt, ami a sok gyerek mellett fontos szempont. Valamint az is, hogy a helyi paraszti életstratégiához hasonlóan az élelemszerzés jó lehetőségét jelentette. Erről az egyik nem cigány interjúalany a következőket mondta:

„A téeszben minden család dolgozhatott. Vagy az asszony, vagy az ember. És ha már egyvalaki hozta a fizetést, az nem lopott. Kapott háztájit, volt krumpliföldje, abból hízlalt hízót is, volt anyadisznója, nem szorult rá a nyugdíjas tyúkjára. Levágta a disznót, és akkor evett, ivott. Most nincs téesz, nincs krumpliföld, nincs havi fizetés...”

A téesz-üzemágban szerzett tapasztalatokat otthon is kamatoztatták. Ma is többen tartanak baromfit, hízlalnak sertést, kertet művelnek, de a házépítési láz idejében a segédmunkásként ellesett építési kultúrát, szakmai fogásokat szintén jól hasznosították. Az egyik interjúalany elmondta, hogy a főfalakon kívül, amit kőműves emelt, szinte mindent ő maga épített, még csempézett is.

A téeszben dolgozók munkanélkülivé válása a cigányok számára, ha lehet, még annál is hátrányosabb volt: ugyanis közülük sokan nem voltak téesztagok, csupán alkalmazottak. Többen meg sem várták a teljes leépítést, hanem közben más munka után néztek, elmentek kereskedni vagy a városba, ipari üzemekbe. Így jelentős azok száma, akik nem kaptak földet, de akik kaptak, azok többsége is hamar túlادott a kárpótlási jegyeken, mégpedig általában jóval az értékén alul.

Mára az S-i agrárium néhány (új)gazda kezében van, néhány száz hektáros területeken gazdálkodnak, kevesebb – többnyire feketén – alkalmazott bér munkással.

A másik jelentős csoport *városi ipari munkahelyeken dolgozott*. Ők a nagy székesfehérvári üzemek átalakulásakor, leépülésekor váltak munkanélkülivé. A munkanélkülivé válást különböző módon értékelik. Legtöbbjük

egyértelműen nagy veszteségként, életük legnagyobb tragédiájaként említi. Korábban megbecsült dolgozókként anyagi biztonságot teremtettek családjuk számára, s mára ez megszűnt. Dolgozni szeretnének, hiszen szakmát is szereztek, de nem kapnak munkát. A kialakult helyzetet nem tudják elfogadni.

A másik típus könnyebben elfogadja a számára sem előnyös és nem várt változást, munkahelye megszűnését, és próbál valamilyen megoldást találni. Ők úgy látják, hogy munkanélküli segélyük vagy az önkormányzattól kapott jövedelempótló támogatás kis kiegészítéssel egyelőre biztosítja számukra a létfenntartást, ráadásul kényelmesebb módon. Nem kell naponta korán kelni, utazni, több idő marad a számukra, amit megpróbálnak kihasználni. Besegítenek a feleségnek a tollazásba, elmennek vele vagy valamilyen rokonnal árulni, jogosítvánnyal rendelkezvén szállítják azokat, akiknek autójuk ugyan van, de jogosítványuk nincs, vagy éppen elvették tőlük szabálysértés miatt. Színesebb, testre szabottabb élet, nem keseregnek túlságosan.

„Én már bent nem is tudnék megszokni. Hogy nekem parancsolgassanak, hogy ez nem jó, vagy ezt csináld, amazt csináld... Én a kinti élethez vagyok hozzászokva, a jövés-menéshez. Ha nem árulok, megyek tollazni...”

A harmadik csoportba azok tartoznak, akik megpróbálnak vállalkozóként megélni. Kiváltották a vállalkozói igazolványt és rendszeresen járnak az országot, leginkább a falvakat. Egy időben külföldre is jártak, főleg Olaszországba, de a vámszabályok megváltozása és a szigorú ellenőrzés miatt ma már nem mennek, marad a hazai kereskedelem. Leggyakrabban ruhaneműt vásárolnak Budapesten a nagykereskedőktől, s azt viszik és kínálják a falvakban. E tevékenységet összekötik a tollazással, amely ősi, hagyományos cserkereskedelem, az ősztől tavaszig tartó időszakban edényekért cserébe elkéri a levágott baromfik (kacsa, liba) kevésbé értékes tollát. A tollat megtisztítják, kiválogatják és eladják a helyi vagy a sárbogárdi felvásárlónak. E korábban jól jövedelmező tevékenység mára különböző okok miatt megnehezült. Az egyik tényező a konkurencia megnövekedése; főleg a Romániából érkezők és a román olcsó áruk jelentenek kihívást, de a „belső” konkurencia is megnőtt, mert egyre többen kényszerülnek arra, hogy kereskedjenek. Fontos ok az is, hogy a helyi önkormányzatok és a helyi rendőrség külön engedélyhez köti a házaló kereskedést. Ezt azzal indokolják, hogy az utóbbi években megnőtt a besurranásos tolvajlások, rablások száma, s ezzel vélik csökkenthetőnek.

A tollazást egyik cigány interjúalanyunk koldulásnak nevezte, az árucseré ugyanis többnyire egyenlőtlen, mert nemcsak tollat kérnek, hanem élelmet és egyéb dolgokat is.

A negyedik típusba azok sorolhatók, akik nem törekednek a munkavállalásra, közülük többen rendszeresen soha nem is dolgoztak, legfeljebb rövidebb ideig vállaltak alkalmi munkát. Közöttük vannak azok is, akik köztudottan betörésből, tolvajlásból élnek, őket a helyi cigányság törekvő része szintén elítéli. Hibáztatják a rendőrséget, amiért nem lépnek fel „erélyesebben”, a helyi önkormányzatot, hogy miért tűri el, a kormányzatot meg azért, mert túlságosan engedékeny, „megkötik a kezét” a rendőrségnek. E csoportba

tartozik egy kiterjedt, bevándorolt oláh cigány família, amely „rettegésben tartja a falut”, egyik tagjuk „nem létező lelkiismeretét” három gyilkosság és számtalan bandában elkövetett betörés terheli.

4. Munkavállalás, újrakezdés

Szinte általános vélekedés, hogy nincs munka, különösen a cigányok számára nincs. Ha lenne is, nem fizetik a közlekedés nagyobb részét, s egy havi buszbérlet ára 6700 Ft, ami elviselhetetlen teher. Nézik az életkort és az egészségügyi lapot, márpedig a cigányok között sok a megromlott egészséggű. A Megyei Munkaügyi Központ nem ajánl munkahelyeket vidékiek számára.

Ezeknek az általános vélekedéseknek ellene szól, hogy alig tudnak konkrétan felsorolni olyan munkahelyeket, ahol jártak. Ez abból is fakadhat, hogy a helyzet tényleg ennyire egyértelműen reménytelen, tehát már nem is keresnek munkahelyet,⁸ de abból is, hogy nem fűződik kifejezetten érdekük ahhoz, hogy a jelenlegi kereseti viszonyok és a ráfordítások (távolsági- és helyijáratbérlet, korai felkelés, egészségtelen munka) terhével együtt vállalják a munkába állást. Ez utóbbiak esetében a közgazdaságtan terminológiája szerint túl nagyok a munkaerő árubabocsátásának tranzakciós költségei.

Érdemesebb inkább némi alkalmi munkával kiegészíteni például az önkormányzati támogatást vagy a munkanélküli segélyt, a néhány ezer forint különbségért nem vállalják a kötöttséget és a gyakori munkahelyi kellemetlenségeket.

S faluban például a néhány legelesettebb család kivételével valamilyen mértékben minden cigány család részt vesz a kereskedelemben, illetve az ahhoz kapcsolódó munkákban. Sofőrként vagy gyermekfelügyelőként dolgoznak, átvesznek a „menőktől” bizonyos terheket, valamilyen ellenszolgáltatás fejében. A tollazás és a ruhakereskedés a legkiterjedtebb, legflexibilisebb jövedelemkiegészítő tevékenység a cigány körében.

Jellemző, tradíciókhoz kapcsolódó tevékenység a szezonális jellegű csigagyűjtés, csetezés, kosárfonás és a gyümölcszedés a közeli állami gazdaság területén.

A fekete munkát végzők száma jelentős, főleg maszekoknál dolgoznak, akár rendszeresen is.

A férfiak egy része kábelfektetést végez vállalkozók részére, őket bejelentik a Társadalombiztosítási Igazgatóságnál, busszal hozzák-viszik őket kétéltente. Ez a munka sem állandó, de viszonylag jól megfizetik, kb. 1000–1500 forintot keresnek vele naponta.

Ezenkívül vannak még a napszámos, a mezőgazdasági, építési stb. munkák a helybelieknél, amelyek szintén idényjellegűek, általában az őszi betakarítások idején rendszeresebbek, gyakoribbak.

⁸ Őket nevezik a szociológiai szakirodalomban „reményvesztett munkanélkülieknek” (Nagy-Sík, 1980).

5. Generációnként változó túlélési technikák R község cigánytelepén

Annak a generációnak a férfitagjai, amely a rendszerváltás körüli években érte el a nyugdíjkorhatárt, teljesen iskolázatlanok, analfabéták, egyetlen osztályt sem jártak. Az ötvenes–hatvanas években a fehérvári nagyipar adott a számukra munkalehetőséget, a legkeményebb fizikai munkát vállalták, olyan üzemekben, mint a Nehézfémöntöde, illetve a Tatarozó Vállalat. Öntőként és segéd munkásként dolgoztak, 20–30 éven keresztül. Közülük már csak ketten élnek. Ezeknek az embereknek a nyugdíja a fiatalabb generációk számára fontos megélhetési forrás.

A mai hatvanévesek nemzedékének női tagjai ipari munkát még nem végeztek, ezek az asszonyok a tradicionális mesterséget űzték: házaló kereskedéssel, gyűjtögetéssel foglalkoztak, és szokás volt körükben a kéregetés, különösen ünnepek alkalmával. Vagyis a hagyományos mesterségek ennél a generációnál már csak női ágon élnek tovább. Az anyák azonban ebbe a munkába rendszerint bevonták gyermekeiket is – a mai negyvenéves korosztály tagjait –, nem egyszer akadályozva ezzel azok iskolába járását. A nők által végzett tevékenységek a férjek fizetését kevésbé biztos – de a visszaemlékezések szerint viszonylag jelentős – jövedelemmel egészítették ki. „Csak három osztályt jártam, mert édesanyámmal mentem házalni, vasat gyűjteni. Akkoriban jó volt, mert édesanyám jól keresett, jobban kerestünk, mint aki gyárban dolgozott. Mindennap dolgoztunk, nemcsak addig, amíg megkerestük a pénzt. Rongyot és tollat gyűjtöttünk, lehetett cserélni mindent. Viszonylag jól éltünk. Voltak ismerősök, kaptunk kolbászt, szalonnát, sonkát tőlük.” (43 éves asszony.)

Ez a korosztály építette fel a hatvanas években azokat a komfort nélküli, igen kis alapterületű, vályogból vagy téglából készült házakat, amelyek felemelkedést jelentettek a korábbi, félig földbe vajt putrikhoz képest.

A vizsgálat szempontjából lényeges különbséget mutat a ma negyvenévesek korosztálya. Ők a rendszerváltás igazi vesztesei. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején, amikor elbocsátották őket, még mindannyian kiskorú gyerekeket neveltek. Rendszerint 3–4 osztályt végeztek, és az írás-olvasás készségének megszerzéséig sem jutottak el. Megtanulták azonban apáiktól, hogyan lehet beilleszkedni az ipari munkába. E generáció férfi tagjainak munkavállalása annyiban tér el az apákétól, hogy kicsit könnyebb vagy kevésbé ártalmas körülmények között dolgoztak, nevezetesen a Videotonban és a Városgazdálkodási Vállalatnál, bár még mindig segéd munkásként, rakodómunkásként.

A korosztály női tagjai a munkavállalási kényszer növekedésével, a proletarizálódás előrehaladtával szintén ipari munkássá váltak. Iskolázottságuk nem magasabb és nem alacsonyabb a férfiakénál, és mivel nehéz fizikai munkára nem alkalmasak, takarítónőként foglalkoztatják őket. Elvértve fordul elő, hogy szalagon vagy gépen dolgoznak, betanított munkásként – ha mégis akad ilyen, annak igen magas közöttük a presztízse.

Az ehhez a korcsoporthoz tartozó elbocsátottak közül az eltelt öt évben

senki nem tudott újra elhelyezkedni. Őket már az újraéledő Videoton sem veszi vissza. Életkoruk és írástudatlanságuk miatt nem felelnek meg a városi nagyipar követelményeinek. A negyvenesek „reményvesztettek”, Robert Merton kifejezését használva stratégiájuk a visszahúzódás, melynek együttjárója gyakran az alkoholizmus.

Miután a családalapítás rendszerint igen korai, a mai negyvenévesek gyermekei között már vannak munkaképes felnőttek. A szülők belátása és a törvények és helyi hatóságok (tanács, iskola) szigora következtében ők 16 éves korukig már kijárták a nyolc osztályt vagy legalább hetet. 1990–96 között közülük többen elhelyezkedtek. Munkaerőpiaci helyzetüket azonban jól jellemzi, hogy valamennyien apáik munkahelyén találnak állást, fogadtatást. Miközben Székesfehérváron az elmúlt öt esztendőben hónapról hónapra újabb üzemek nyíltak, a falusi cigányság elhelyezkedési lehetőségei semmit nem változtak, ők ugyanolyan szűk térben mozognak, mint a kilencvenes évek fordulóján, illetve lehetőségeik annyiban bővültek, amennyiben az őket korábban is foglalkoztató nagyvállalatok foglalkoztatási lehetősége javult. Szüleik generációjához hasonlóan ugyanis ők is csupán két helyen dolgoznak: a Videotonban és a Székesfehérvári Kommunális Szolgáltató Kft.-nél. Ezeken a helyeken az elmúlt évtizedekben végzett munkájuk révén ismerték a környékbeli romákat és ma is szívesen fogadják őket. Arra azonban nincs példa az eltelt öt évben, hogy másutt kaptak volna munkát. A fiatalabb romák próbálkoztak másfelé is, de ezek a próbálkozások rendre kudarcba fulladtak.

Mi ennek az oka? Az egyik tényező, amely ebben szerepet játszik, az *álláskereső szegényes módja a cigánynépesség körében*, ami szorosan összefügg a keresés során tapasztalt kudarcokkal, az pedig részben a diszkriminációval, részben a tényleges alkalmatlansággal.

Erre a munkahelykeresésre jellemző, hogy *legfőbb csatornája a személyes ismeretség*. Az emberek leggyakrabban a szomszédoktól, rokonoktól kapott információ alapján keresnek föl egy-egy munkahelyet, vagy éppen egy ugyanilyen csatornán szerzett információ alapján remélt munkaerőfelvétel miatt várakoznak hetekig vagy hónapokig. A már munkával rendelkezők nemcsak hírt visznek a telepre egy-egy munkásfelvételtől, de ajánlják is ismerőseiket, aktívan hozzájárulnak néhány szomszéd, rokon elhelyezéséhez. Az már nem rajtuk múlik, hogy ez a segítség csak a fiatalok esetében eredményes, s az ő körükben sem mindig.

A fiatalok fele a fenti munkahelyekről is kiszorul, egyrészt a helyek szűkössége miatt, másrészt azért, mert alkalmatlannak bizonyul a felvételi tesztek kitöltése során. Sok esetben a helybeliek diszkriminációja következtében összevont kiegészítő osztályokba kényszerülő cigánygyerekek a nyolc osztály elvégzése ellenére sem érik el azt a szintet, amit a nagyváros iparvállalatai a munkamegosztás legalacsonyabb szintjén dolgozóktól is megkívánnak. A kiegészítő osztály pedagógusa szerint ennél is nagyobb kárt okoz az a gyakorlat, hogy a 14 éves korukra nyolc osztályt végzett gyerekeket nem tudják felsőbb iskolában elhelyezni, és miután a fiatalok 16 éves korukig nem vállalhatnak munkát, két éven át otthon – a telep sivár körülményei között –, mindenféle kötelezettség és értelmes elfoglaltság nélkül tengenek-lengenek. Ez a két év elegendő ahhoz, hogy a korábbi évek pedagógusi erőfeszítései

füstté váljanak, s elkezdődjön egy deviáns karrier. Körükben a leggyakoribb deviancia a bűnözés.

A munkanélküli segély és a jövedelempótló támogatás folyósításának időszakában természetesen van egy *hivatalos munkaközvetítés is*, amely együtt jár a regisztrációval. Az utóbbi időben azonban a Munkaügyi Központnál a munkaerőközvetítés és a regisztráció egymástól a helyi és a szervezeti tagságot illetően elkülönült, s ezáltal esetlegessé vált, hogy az egyén él-e a hivatalos közvetítés által felkínált lehetőséggel. Másrészt meglehetősen kevés a megyében azoknak a munkahelyeknek a száma, amelyek ilyen alacsonyan iskolázott embereket foglalkoztatni tudnak. Az ő esetükben az átképzés jelenlegi rendszere sem jelent tényleges segítséget, hiszen szinte írástudatlanok, s a készségek alacsony szintjén állók számára vagy nem indulnak kurzusok, vagy nem jutnak el azokhoz, akiknek szükségük lenne erre.

A munkaerőközvetítés köztes csatornája a *helyi Polgármesteri Hivatal és a Fejér Megyei Cigányszövetség is*. A telepi munkanélküliek mindkét szervezetben bíznak, és főként a helyi hivatalhoz fordulnak gyakran segítségért. Ezt a szerepet a hivatal el is vállalja.

Egy másik fontos oka a munkahelykeresés szegényességének a *telepi cigányok alacsony jövedelmi szintje, szegénysége*. Egy egésznapos álláskeresésnek ugyanis költségei vannak, lennének – utazás, telefon, házon kívüli étkezés stb. –, aminek hiánya a meglévő keresési ambíciókat visszafogja, lehetetlenné teszi.

A munkanélküliség tehát részben strukturális, részben súrlódásos jellegű, és a reményvesztettség és a marginalitás⁹ is szerepet játszik a tartós munkanélküliség állapotának kialakulásában.

IRODALOM

- Bokor Ágnes: *A hagyományos szegénység szigetei: a cigánytelepek*. In: Peremhelyzetek. Rétegződés-modellvizsgálat VIII. Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1987.
- Havas Gábor–Kemény István: *A magyarországi romákról*. Szociológiai Szemle, 1995/3.
- Kertesi Gábor: *Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után*. Esély, 1995/4.
- Nagy Gyula–Sík Endre: *Munkanélküliség és munkanélküliek a Magyar Háztartási Panel adatai alapján*. Gépirat, 1980.
- Videoton sztori. Rendezte: Schiffer Pál. Budapest Filmstúdió, 1994.

9 A reményvesztett és marginális munkanélküliek fogalmát Nagy Gyula és Sík Endre használta azokra, akik azért nem keresnek állást, mert már nem látnak esélyt az elhelyezkedésre vagy egészségügyi, életviteli problémák, települési hátrányok miatt kiszorulnak a munkaerőpiacról, és ha állást találnak, akkor sem képesek azonnal munkába állni. Nagy Gyula–Sík Endre: *Munkanélküliség és munkanélküliek a Magyar Háztartási Panel adatai alapján*. Gépirat, 1980.

DIÓSI ÁGNES

Értelmiségi roma nők – I.

A női tehetség érvényesülése még a nemi egyenjogúság korában is nehéz. Hiszen az egyenjogúság nem jelent egyenlőséget. Biológiai létünkéből fakadóan több terhet viselünk, többször kényszerülünk nehéz választás elé, mint a férfiak. Hogy csak néhány sematikus példát említsünk: családalapítás és/vagy továbbtanulás? Anyaság és/vagy karrierépítés? Alkotómunka és/vagy szolgálat egy alkotó férfi mellett? A szocialistának nevezett rendszer preferálta „dolgozó nő” mivoltunkat és ezt a munkaviszonyhoz kötődő szociális juttatásokkal – elérhető gyermekintézményekkel – támogatta. Hogy ez érvényesülésünket vagy kiszármányolásunkat jelentette-e, a családi háttértől függött. A jelenkori vadkapitalizmus semmivel se támogat, semmire sincs tekintettel. Sem arra, hogy szülni fiatal korban célszerű, sem arra, hogy az anyaság terheinek csökkenésével fizikai és szellemi erőink még sokáig hasznosíthatók. S bár sikereinkben sokszoros erőfeszítés, türelem, szívósság testesül meg, mégsem érjük el mindazt, ami a hasonló eredményt produkáló férfiaknak magától értetődően kijár. Hát még, ha az a sikeres értelmiségi nem pusztán nő, de ráadásul még roma is! Küzdelmei során egyszerre szenved el a női mivoltából és a cigányságából eredő hátrányokat. Egyszerre szembesül a külvilág és az övéi előítéleteivel. Öröklődik ambíciói és a tradíciók szorításában.

Sorozatunkban őket szólaltatjuk meg: a kevéssé ismert, nehéz életűeket, akik tudásukat népük javára akarják fordítani.

Az óvónő: Csonkáné Lakatos Klára

Szülfaluja a Hajdú-Bihar megyei Hosszúpályi. 1963-ban született. Hosszúpályi hatezer lélekszámú község, ezer-ezerkétszáz fős cigánysággal, amely a kárpátihoz hasonló nyelvjárást beszél. (A gurvárit. Ezt a dialektust beszélik Hajdúhadházon, Kiskundorozsmán, Kiskunmajsa is a cigányok.)

– A hadháziak kevesebb magyar szót kevernek a beszédükbe, mint mi. Nekem ez az anyanyelvem. Még megértem, de már nem beszélem; a gondolataimat nem tudom kifejezni az anyanyelvemen.

Hárman voltunk testvérek, én a legidősebb. Született utánam két gyerek, azok meghaltak. (Nem jött időben a mentő, nem volt megfelelő az orvosi ellátás...) Utána született a két húgom. Az apukám sármunkával, vályogvetéssel foglalkozó cigány ember volt. Időnként elment gyárakba, utépítéshez

segédmunkásnak, erre emlékszem gyerekkoromból. Tudom, hogy fölutazott Szolnokra is, kéthetenként jött haza a fekete vonaton. Anyukám otthon dolgozott, nevelt bennünket, nagyon-nagyon nehezen. Hároméves koromig velünk élt a nagyapám is, aki zenész cigány volt; prímás. Anyukám is tudott cimbalmozni, gyerekkorában együtt jártak zenélni előkelő emberekhez, meg nagyparasztokhoz, lakodalmakba. A nagymamám írástudatlan oláh-cigány asszony volt. Apukám származása is nagyon érdekes, mert az anyai ága volt az egyetlen család a faluban, akire a mi cigányaink azt mondták, hogy azok „idegen” cigányok. Teknővájó cigányoknak nevezték őket, és mi nem tudtuk, hogy az micsoda. Nem ismertük őket, nem is tudtuk, hogy honnan jöttek, csak azt tudtuk, hogy nem olyanok, mint mi. Beások. Most utólag már tudom. Tehát látszik, hogy a cigányságon belül is sokfélék a gyökereim.

Tizennégy éves, gyönyörű fejlett lány volt az édesanyám, amikor engem megszült, az apukám meg tizenkilenc éves volt. Mire megszülettem, törvényesen megesküdték. Már megvolt a két húgom, velünk élt a nagymamám, akinek még volt két kiskorú gyereke, még mindig a szoba-konyhában laktunk. Együtt nevelkedtem a nagynénémnek nevezett lánykákkal, apukám őket is eltartotta. A nagymamám a szomszéd faluba, magyarokhoz járt dolgozni, tyúkólat takarított, meg ilyesmit, erre nagyon emlékszem. Mindig lepedőbe kötve hozta haza az ennivalót. Téli időszakban, amikor az apukámnak nem volt munkája, sokszor a nagymama látott el bennünket. Nagyon jól főzött.

A falu végén laktunk. A vasút választott el minket a cigányteleptől. Abban a kis utcában rajtunk kívül két magyar család lakott. Nagy pusztaság volt körülöttünk. A telepen putrik voltak. Mire elvégeztem a főiskolát és óvónőként visszamentem, még mindig szinte ugyanazokat a putrikat láttam. Ez annak idején nagyon elkésérített engem, és ez inspirált, hogy ott maradjak és ott próbáljak meg dolgozni. Nem volt villany, nem volt víz, több kilométerről kellett hordani, ráadásul a vasúton át. Sok vasúti szerencsétlenség ért cigányokat, és nemcsak az ittasság miatt. Mi is átjártunk, anyukám szeretett tanyázni a barátokkal-barátnőkkal. Amikor iskolába kerültem, ezek a telepí gyerekek lettek az osztálytársaim.

Tudvalevő, hogy abban az időben nem jártak cigány gyerekek óvodába. Én voltam az egyetlen és az unokabátyám, aki fél évvel idősebb, mint én. Azt hiszem, a szüleinknek az volt a vágya ezzel, hogy magyar gyerekek közé kerüljünk az iskolában. A cigány gyerekek cigány osztályba jártak, és voltak tapasztalataik arról, hogy a pedagógusok nem úgy foglalkoznak azokkal a gyerekeikkel, mint a magyarokkal. Eljött a szeptember, és soha nem felejttem el, ott álltam az iskolaudvaron igazi, új hátitáskával, és a táskában minden volt: emlékszem a fából készült, kihúzható tolltartóra, amit az édesapám vett nekem. És ott álltak az aranyos, drága cigánygyerekek, eléggé szutykosan és elhanyagoltan. És őszintén megmondom, kicsit féltem ezektől a gyerekektől: hogy majd bepiszkítják a szép, új iskolaköpenyemet, ellopják a holmimat. Az igazgató olvasta a névsort, és én azt hittem, azokkal együtt fogják a nevemet olvasni, akikkel az oviba együtt jártam. Nem így történt. Beraktak a cigánygyerekek közé.

Emlékszem, kaptak akkor a gyerekek a tanácstól tejet meg kiflit, mert

annyira éheztek. Az én anyukám nekem mindig csinált tízórait. Szegények voltunk, az apukám akkor már elkezdett inni, de sokat dolgozott, és arra mindig odafigyelt, hogy a gyerekének mindene meglegyen. Bundás kenyeret meg csokoládés nápolyit vittem – fantasztikus volt abban az időben. Sokszor ellopták a tízórait, ez borzasztó volt, nem értettem, csak azt, hogy nem jó nekem velük lenni. Nem tudtam, mi az éhezés, mert én hál' istennek nem éheztem.

Volt egy aranyos tanító néni, a Vica néni. Ha pályaválasztásról beszélek és arról, hogyan lett belőlem értelmiségi cigányasszony, akkor róla is beszélnem kell. Nagyon sokat köszönhetek neki. Láttam, hogy akarok tanulni, van bennem vágy, figyelem. A többiek nem tudtak úgy haladni. Akkor azt csinálta – a jó Isten áldja meg! –, hogy a szünetben, amikor ők kimentek, nem engedett; tudta, hogy el fogják lopni a tízórait, belém fognak kötni – és foglalkozott velem. Otthon is foglalkoztak velem. Mi a családban cigányul beszéltünk, de az anyukám nekem megtanította a Talpra magyart. Mire iskolába kerültem, én azt már tudtam. A könyvtár bent volt a falu közepén, de engem az anyukám elvitt, rendszeresen kölcsönzött ki könyveket és mesélt. Az apukám cigányul mesélt, könyv nélkül, az anyukám meg magyarul, a meséskönyvekből olvasott. Írástudó volt az apukám is, hat osztályt végzett. Anyukám tovább is tanulhatott volna, ha nem kezdi meg a szülést tizennégy évesen. Tehát az otthoni kommunikálás cigányul folyt, de a verseket, meséket magyarul mondta anyukám. Ezért, mire iskolába kerültem – óvodába is jártam egy évig – én már jól tudtam magyarul. A többi cigánygyerek nem.

Milyen fontos volt, hogy Vica néni megfogta a cigánygyerekek kezét! Most is látom a kezét. Annyira jól esett, hogy nemcsak az enyémet fogta meg, hanem azokét is, akiknek piszkos volt. Megtanított bennünket kezeltetni. Rám bízta a feladatot: mutassam meg, hogyan kell használni a körömkéfé. Még mondókát is tanított hozzá.

Negyedik végéig vitt minket, és akkor ötödikben minden megszakadt. Ez nagyon nagy választóvonal a cigánygyerekek oktatásában. Ha alsó tagozatban van is egy pedagógus, aki szívvel-lélekkel foglalkozik velük, eredményeket ér el, ötödikben bekövetkezik a törés. Az én életemben különösen nagy változást hozott ez az időszak. A házunk életveszélyessé vált. Amíg apukám rendbe tudta hozni, ki kellett költöznünk. Elmentünk a falu másik végébe, az édesapám anyukájához. Ők voltak a jobbmódúak. Az apukám édesapja a téeszben dolgozott, állataik voltak, paraszt-cigány életet éltek. A nagymamám kemény cigányasszony volt, kevés szeretetet lehetett tőle kapni. Nehezen éltünk ott. De nekem voltak keresztszüleim. Apukám még gyerekkorában bejáratos volt egy magyar házaspárhoz, tehenet őrzött náluk. A kapcsolat megmaradt, és amikor megszülettem, ez a magyar asszony engem megkeresztelt. Nagyon gazdag, gyermektelen házaspár volt, televíziójuk volt már akkoriban, nagy szó. Két utcával laktal arrébb, mint az apai nagymamám. Sokat bejártunk hozzájuk, nagyon szerettek, én is szerettem őket. Így alakult, hogy először csak egy héten egyszer aludtam náluk, aztán gyakrabban, aztán ottmaradtam. Semmi megbeszélés nem volt erről, csak ottragadtam a keresztszüleimnél, és ez nagy változást hozott az életemben. Jólelkű magyar asszony volt a keresztanyám, akit sosem fogok elfelejteni. Főfoglal-

kozásként naponta háromfogásos ebédet főzött és elvitte a férjének. Földjük volt, szőlőjük, sok állatot tartottak, és én beálltam ebbe az életformába. A szüleim is családtagoknak számítottak, együtt mentünk ki a földet művelni, etettük az állatokat – más életet ismertem meg, mint amilyet addig éltem. Anyukámmal beszélgettem erről: nekem ő nagyon hiányzott, furcsa volt, hogy egyedül alszom, mert mindig vele aludtam. Láttam, neki is fáj, mégis azt mondta, örül, hogy így van. Nehezen értettem meg, miért örül annak, ami fáj. Megmagyarázta: neked tanulnod kell, kislányom. Ennek a magyar asszonynak nem volt gyereke, és én ezt jelentettem a számára. Mindent megadott nekem, és mindenre megtanított: kapáltam, még kaszáltam is, állatot neveltem, főztem, sütöttem, befőttem raktam el. És ami nagyon fontos volt: keresztapám elintézte, hogy hatodikban kikerüljek a cigány osztályból.

„A”, „B” és „C” osztályok jelentették az iskolában a társadalmi rangsort. Én nem az elit „A” osztályba, csak a „B”-be kerültem, de itt is a legjobb tanuló lettem. Egy fiú volt csak néhány tantárgyból jobb, a görög katolikus pap fia. Vele egy szinten voltam. Őrsvezető lettem, én tartottam a foglalkozásokat, és nem szégyenültem meg. Ezt annak köszönhettem, hogy nemcsak az anyukám nézett utánam, hanem a keresztmamám, keresztapám is érdeklődött felőlem, és ők köztiszteletben álló emberek voltak. Sokat nem tudtak foglalkozni velem, de biztosították, hogy tanulhassak. Abból éltem, amit az órán tanultam.

Nyolcadikban a keresztmamám bejött az iskolába és mondta az osztályfőnökömnek, hogy én óvónőképző szakközépiskolába szeretnék menni. Ez régi vágyam volt, még abból az időből, amikor első osztályban láttam magam körül azokat a kis koszos cigánygyerekeket: velük akarok foglalkozni, hogy ne ilyenek legyenek. És amikor második-harmadikban már kaptuk az osztályzatokat, még azt is megfogalmaztam, hogy nem tanító néni akarok lenni, mert nem akarok egyest adni a gyerekeknek, én óvó néni akarok lenni.

Berettyóújfaluban volt a szakközépiskola, oda szerettem volna menni. De az osztályfőnököm azt mondta anyukámnak, nem olyan jó a matematika eredményem – azt hiszem, hármas voltam –, hogy javasolhatja. Anyukám ezt el is fogadta. Olyanokat mondott, hogy félt engem: sok okos magyar gyerek között egyedül lennék cigány, ha nem sikerül, nagyon el fogok keseredni, talán mégis szakmunkásképzőbe kéne mennem. De szerencsére a keresztzüleim is beleszóltak a sorsom alakulásába. Keresztapám azt mondta, én elég okos vagyok ahhoz, hogy leérettségizzem, nem az osztályfőnökre fogunk hallgatni. Ez bennem maradt. Fontos volt, hogy valaki ennyire bízott bennem. Apukám is – pedig ebben az időben már sok zúrt csinált – megerősítette: úgy van jól, ahogy a kislány keresztapja mondja. „Én megkeresem a pénzt” – erre mindig nagyon büszke volt –, nekem mindenem meglesz, ha ő foltos nadrágban jár is. Ez így is volt, foltos nadrágban járt, akkor, amikor nekem a legszebb ruhákat megvette. Bundát kaptam tőle, csizmát, szép táskát, mindent. Bennem nagy ellenállás volt vele szemben, mert részegen mindig megverte az anyukámat.

Tehát jelentkeztem, az osztályfőnök javaslata ellenére óvónőképző szakközépbe, ahová nem vettek fel. Egy dolog vigasztalt: két magyar lány is jelentkezett az iskolából, ráadásul az „A” osztályból, és őket se vették fel.

Akkor nem azért nem vettek fel, mert cigány vagyok. Döntő dolog volt: nem okozott kisebbségi érzést, hogy nem vettek fel. Keresztszüleim utánanéztek, melyik az a gimnázium, ahová elmehetnék. A hosszúpályi körzet akkor a derecskei járáshoz tartozott, és Derecskén volt egy gimnázium. Négy évet a derecskei gimnáziumban végeztem, jól éreztem magam. Kollégista voltam, megalakult a kollégiumi bizottság, tagja lettem. Ellenőriztem a tisztaságot, nekem kellett mindenkit leültetnem a tévéhíradóhoz. Nemcsak beilleszkedtem a közösségbe, hanem feladatokat, irányító szerepet válltam. A reál tárgyakkal küszködtem, de a humán tárgyakat nagyon jól megtanultam. Próza-mondó versenyt nyertem, negyedikben még biológia versenyt is nyertem. Matematikából gyenge voltam. Viszont tudtam, hogy óvónő akarok lenni, és harmadikban felvettem a kapcsolatot a böszörményi Óvónőképző Főiskolával. Egy éven keresztül küldtek tételeket, tesztek, kérdéseket, tehát ilyen felkészítő tanfolyam volt. Sikeresen leérettségiztem és nagyon akartam, hogy felvegyenek. Összehuntam volna, ha nem vesznek fel. Bekerültem a főiskolára, kollégiumba is, de itt nem szerettem kollégista lenni. Túl nagyok voltak itt a lányok. Én erkölcsi tisztaságot, igazságosságot szerető, becsületes kislány voltam. Soha nem puskáztam, egész diákéletemben, nem tudtam megcsinálni. Kiríttam a többiek közül, kirekesztettek. Nem értették, miért vagyok ilyen. „Olyan vagy, mint egy apáca” – mondták. Elgondolkodtatott, hogy ezt mondták. Úgy éreztem, nagyon szeretnék sokat tenni az elnyomottakért, a szegényekért. Nemcsak kimondottan a cigánygyerekekért. Elmennék Afrikába, bárhova, és el tudtam képzelni, hogy belépek valami szerzetes-rendbe. Erre a szívem mélyén valahogy készültem.

Elvégeztem a főiskolát. Állásért pályázni kellett. Három pályázatot küldtem el, mind a hármat elfogadták. A hosszúpályi óvodába nem pályáztam.

Ebben az időben találkoztam keresztény emberekkel, bekapcsolódtam a debreceni szabad keresztény gyülekezetbe, ahol azt láttam, hogy itt öröm, szabadság, igazságszeretet van, valami olyan, amire mindig is vágytam. Keresztszüleim reformátusok voltak, jártam velük templomba. Ott ültem az idős emberekkel, nagyon tetszett az orgona, énekeltem a zsoltárokat, azokat a gyönyörű énekeket. Konfirmáltam, kaptam egy Bibliát, és ez nekem nagyon tetszett. Korosztályomból egyedül én voltam cigány. Gyönyörű fehér ruhát varratott a keresztanyám, fehér szandált kaptam, és mindent megtanultam, mindent tudtam, amit kérdeztek. Eljöttek a szüleim, testvéreim, nagy élmény volt. Erőt adott sok mindenhez. A főiskolán azért éreztem egy kis elutasítást.

A szabad keresztény gyülekezet egészen más volt. A fiatalok is más-mások voltak, mint a főiskolai társaim. Itt nem volt csúnya beszéd, itt el tudtam mondani, hogy nekem miért nehéz és ők ezt hordozták. Gitároztak, doboltak, énekeltek – jó volt. És abban az időben, amikor a pályázataimat elküldtem, valami megszólalt bennem: haza kell mennem. Nem tudom ezt megmagyarázni. Találkoztam egy otthoni óvónővel, aki hívott: milyen jó lenne, ha otthon dolgoznék, mert a cigánygyerekek nem járnak óvodába. És akkor úgy elgondolkoztam. Istenem, dehogy megyek én a saját falumba! Ott engem mindenki ismer, és nem fognak elfogadni. Tudják, hogy az apám az a részeges sármunkás, aki ha betűtűzik, veri az anyukámat, és az anyukám menekül. Hogy fogom én ezt elviselni? És a belső hang azt mondta, hogy

mégis el kell vállalni. A legkevesebb pénzt otthon ajánlották, máshol adtak volna szolgálati lakást, letelepedési segítyt, a saját falumban semmit se kínáltak. Azt mondtam, na jól van, Istenem. Hazamentem.

Sok gyerek járt az óvodába, cigánygyereket egyet se láttam közöttük. Főiskolás koromban én már benne voltam a debreceni koordinációs bizottságban. Gyergyói Sanyi bácsi fölfedezett engem a főiskolán. Elkezdtem vele dolgozni mint leendő pedagógus, és gondolkozni azon, hogyan kellene képviselni a cigányságot.

Elterjedt a híre, hogy én járok ebbe a keresztény, általuk szektának nevezett akármibe. A hosszúpályi vébé-titkár hívatott, soha nem fejeltem el, kezett csókolni, leültetett a bársonyszékbe az irodájában, és akkor elkezdte. Hogy egy ilyen értelmes, intelligens fiatal hölgy hogy járhat ilyen helyre, biztosan baráti ráhatás, és egyáltalán, tanultam Marxot és Engelst, vizsgáztam ezekből... Következett egy negyven perces beszélgetés, aminek a végén már kézcsók nélkül küldött el. Mondtam, elmehetek takarítani is, de a belső szabadságomat és örömet nem adom semmi áron. Később tudtam meg, hogy a vezető óvónő is értesült erről, és arra kérték, hogy ne vegyen fel. Elmondta, nem tudja, mi történt vele, de az volt benne, hogy azért sem fog engedelmeskedni a vébé-titkárnak. „Talán tényleg az az Isten tette ezt velem, akiben te hiszel” – mondta.

Három évig én ott magyar gyerekekkel dolgoztam. Tanárkollégák gyerekei jártak hozzám, akik kérték, hogy hozzám járassanak a gyerekeik. Vagy a gyógyszerésztáros gyereke. Az öregek napközi otthonának a vezetője is hozzám járatta a gyerekét. Ezek az emberek ismertek, hallották, hogyan végeztem el az iskoláimat; a keresztszüleimen keresztül elterjedt, hogy milyen tisztességes ez a kislány.

Keresztapám testvérei tartottak attól, hogy majd mindent az a kis cigánylány fog örökölni. Keresztapám a nevére akart venni. De én azt mondtam, az apám nevét nem cserélem el. Annak ellenére, hogy nagy ellentét volt közöttünk. Legtöbbször odamenekült az anyu hozzánk, a keresztmamához, az apu elől. Ott gyűjtötte, rakta félre a pénzt az apu elől; kétszobás házat építettek később. A tanácshoz soha nem mentek segítyért. Ezért nagyon becsülöm az édesapámat. Szóval semmiképp se vállaltam volna, hogy lemondjak a nevééről. Elballagtattam a csoportomat, a magyar gyerekeket, és addigra a koordinációs bizottság kezdett létrehozni cigány csoportokat. A hosszúpályi óvoda udvarán is volt egy épület, amit ezzel a céllal alakítottak ki, Gyergyói Sanyi bácsi szerzett rá támogatást. Senki más nem akarta elvállalni, csak én. Az óvoda egykori vezetője, már nyugdíjasként, eljött hozzám délutános óvónőnek. Az igazgató lánya, szintén keresztény, iparművészeti főiskolás, segített. Rajzoltunk, festettünk, nemezeltünk – mindent csináltunk, a gyerekekkel. Behoztuk a cigány folklórt, cigány művészetet – gyönyörű lett a cigány óvoda. Az udvaron cigány sátrat csináltunk, a magyaroknak meg nemez jurtát. Mindig pályáztam pénzekért. Megszereztem a kisebbségi fejkvótát. Ezért volt jó, hogy jártam a koordinációs bizottságba: mindenről tudtam, és arról is, hogyan lehet megszerezni, ami jár. Az összes óvodáskorú cigánygyereket behoztam az óvodába. Korábban gyakran előfordult, hogy kiségitőbe helyezték a cigány iskolásokat. Elmentem velük az áthelyező bizottsághoz és be-

bizonyítottam: nem az a probléma, hogy kicsi a szókincsük, hanem hogy bizonyos dolgokat csak cigányul tudnak megnevezni. Kértem, jöjjenek el az óvodába és a megszokott környezetükben vizsgálják őket. Mindet beiskoláztuk normál osztályba. Nagycsoportos korukban már tartottunk közös foglalkozást a magyar gyerekekkel: szokják egymást. Szerettem volna megvalósítani – nem sikerült –, hogy félévig a tanítónő járjon be a nagycsoportba, egy félévig meg az óvónő az első osztályba: könnyebb legyen az átmenet.

Nemcsak gyerekekkel foglalkoztam, hanem szülőkkel is. Jártam a családokhoz. Rendeztem műsorokat, jött a gyerekeket megnézni az egész rokon-ság, tömve volt az óvoda. Tartottam tanfolyamot fiatal házasoknak, foglalkoztam tizenéves fiatalokkal. Vittem őket kirándulni, szállást, ennivalót is adtam annak, akinek szüksége volt rá. Akkor már külön laktam egy kis házban, kertet műveltem, állatokat tartottam.

Sose azzal törődtem, hogy mennyit fizetnek. Nekem nem számított, hogy többet dolgozom és kevesebbet keresek másoknál, mert tudtam: én ezt a népemért teszem. Hogy elismertek, abban nagy része volt a keresztszüleimnek. De bizonyítani is kellett. Sokkal többet, mint másoknak. Énrám a gyanú árnyéka sem vetődhetett, semmilyen téren. Aztán eljött a párom. Harmincévesek voltunk, amikor találkoztunk. Azonnal tudtam, hogy ő az én férjem és ő is tudta, hogy én vagyok az ő felesége. Ő is cigány, ő is keresztény. Egyformán gondolkozunk. Cigányok közt én voltam az első a faluban, aki vendéglőben tartotta a lakodalmát, videofelvétel is készült róla. Apukám gyakran megnézi, mutogatja mindenkinek, ahogyan én megköszöntem neki, hogy felnevelt. Már nem iszik, hál' istennek. Ez óriási dolog. Azt mondom, ha nála el lehetett érni, mindenképp lehetséges.

Pestre költöztünk, pedagógusszállóra. Most már van lakásunk. Három évig dolgoztam a kilencedik kerületben családgondozóként. Foglalkoztam minden korosztállyal. Ami miatt nézeteltérésem támadt, az a túsereprogram. Itt orvos cseréli a tizenévesek injekcióstűit. Ha ötöt adnak, ötöt kapnak. Terjed a híre, és nem úgy értik, hogy legalább a fertőzésveszélyt szeretnénk csökkenteni, hanem hogy támogatjuk a kábítószereszt. Szerintem családsegítő csak megelőzéssel foglalkozhat.

Rajta vagyok a szakértői listán. Szívesen segítenék cigány óvónőknek cigány óvodát csinálni. De ami pillanatnyilag a legfontosabb: gyereket szeretnék.

Haza szoktam menni látogatóba. Beszélgettem legutóbb a polgármesterrel. Mondta: nézd meg őket, sorban állnak a posta előtt, ma kapják a családi pótlékot. Mennek a kocsmába. Mit akarsz ezekkel? Te már nem vagy cigány, tanult nő vagy, miért vesződsz velük? Mondtam neki, honnan veszed ezt a butaságot? Mi az, hogy nem vagyok cigány? Hát mi vagyok? És te mi vagy, hogy ítélsz fölöttük? Te is iszol. Amikor akarsz. Ők ezen az egy napon.

PIK KATALIN

Egy századeleji vita margójára

A Társadalmi Múzeum – az akkoriban egyre népszerűbbé váló ismeretterjesztő, felvilágosító mozgalmak egyik intézményeként – kiállításokat szervezett a népegészségügyről, a munkáskérdésről. Ezek orientáló kezdeményezéseknek számítottak. Lapjuk, a Társadalmi Múzeum Értesítője a 20. század kezdetének fontos lapja volt, különösen a szociális kérdések iránt érdeklődők számára. 1909-ben indult útjára, szerzői között megtalálhatók a szociális kérdések iránt fogékony, a szociális szférában tevékeny szociális munkások, szociálpolitikusok.

Ez a kor, amelyben Magyarország „fejlődésének” elindulása óta meglévő kettősség talán a legjobban megmutatkozik. Ha csak a leglátványosabb elentétekre gondolunk: egyből ott vannak a nagy találmányok, és ezek eredményeként működik a több szempontból is világszínvonalú ipar (pl. a budapesti malomipart csak a minneapolis elözte meg) és infrastruktúra (pl. a világon harmadikként épült fel itt a telefonközpont), másfelől emellett szinte középkorias viszonyok uralkodnak a manufaktúrákban és a kövezetlen utak hosszú kilométerein. (Ld. Gerő András, Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke albumát: *Volt egyszer egy Magyarország*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996.) Gerő András (i. m.) szerint több szférában érzékelhetők ezek a kettősségek, jelen van a nagy és a kicsi, a fejlett és az elmaradott, a világszínvonalú és a provinciális. Mind a hitéletben, mind a mezőgazdaságban, mind az ipari termelésben egyszerre vannak jelen pl. a nagy és a kicsi cégek. A nagyüzemek százalékos aránya (1910-ben 13,9%) lényegében azonos volt a nemzetközi normákkal, a kisüzemek azonban sokkal nagyobb arányt képviseltek ezen belül, mint az általában szokásos volt a fejlettnak számító ipari országokban. Az öt főnél kevesebbet foglalkoztató egységekben az ipari keresőknek több mint a fele dolgozott. Ugyancsak kettősséget mutatott a liberális ideológia és az állam gazdasági szerepvállalása, aminek jó mutatói a 19. század végi és a 20. század eleji ipartámogató törvények. Egyfelől az 1907-es közvetlen ipartámogatási rendszer igen nagy összegű szubvenciót (100 millió korona) helyezett kilátásba az újonnan létrejövő gyáraknak. Másfelől azonban a liberalizmus egyik alappillére, a szabad tulajdon elve (főként a mezőgazdasági forgalom ismert kötöttségei miatt) meglehetősen felemásan érvényesült. A kettősség, a legmodernebb és a legelmaradottabb egymás mellett élése talán az infrastruktúrában volt a leglátványosabb. 1914-re, alig 25 év alatt 11 000 kilométer vasútvonal épült (a budapesti kéregvasút megépítése azóta is nemzeti büszkeségünk tárgya), de azt is tudni lehet a statisztikákból, hogy a lóállomány a forradalmi közlekedési újítások ellenére sem

csökkent, s az ország nagy részének sáros útjain ezen az ősi módon közlekedtek a polgárok. A cikkünkben elemzett vita idejére 86 ezer telefonvonal működött, amit a vidék lakosságának nagy része fantasztikus, szinte csodával határos dolognak tekintett.

A korszakra jellemző kettősség megjelent a szociális munkáról vallott felfogásokban is. Ennek a dolgozatnak egy ilyen vita bemutatása a tárgya. A Társadalmi Múzeum Értesítője harmadik évfolyamának 1. számában olyan vita zajlott a lap hasábjain, amely érdekes lehet itt és most, minden mai szociális munkásnak Magyarországon. Miért? Mert aki ma a szociális munka elveiről és ezek gyakorlati implikációiról gondolkodik, az lépten-nyomon hasonló dilemmákra bukkan, mint a közel 90 éve ezekről a kérdésekről gondolkodók.

Az említett lapszámban a szociális munka elveiről két, sarkítottan eltérő álláspontú közleményt jelentettek meg. Prohászka Ottokár *A személyes szolgálat a jótékonykodásban* címmel írta meg elképzeléseit, dr. Deutsch Ernő pedig *A modern szociális munkásról* címmel írt cikket.

A két szerző kiindulási pontja hasonló. Feltehetően nem véletlenül, hiszen mindketten azt tapasztalhatták, hogy valami nincsen rendben a szociális munkával, a dolog nem úgy folyik, ahogyan kellene. Deutsch mottóját – alighanem provokatív szándékkal – Casanova egyik írásából választotta: „Nincs botorabb dolog a földön, mint a nem helyén való jótett.” Prohászka gondolatmenetétől sem idegen ez az álláspont, vagyis hogy helyesen, okosan kell végezni a segítségnyújtást, okosan, körültekintően kell gyakorolni a szakmát, olyannyira, hogy a „gazdaságos jótékonyság” kifejezést is használja.

Első olvasásra is feltűnik, hogy Prohászka Deutschnál nagyobb hangsúlyt fektet a lélekre, a jótékony cselekedetek pszichológiai összetevőire, még az intézmények vonatkozásában is azoknak „pszichológiájáról” ír. A négyoldalas írásban 23 alkalommal említi a lelket, a szívet különböző kontextusban, míg Deutsch – hasonló terjedelmű cikkében – mindössze háromszor, akkor is inkább ellentétként a középpontba állított szakértelemmel, tudással. Ez utóbbi fogalmak 13 alkalommal kerülnek említésre cikkében.

Deutsch Ernő zsidó családból származó gyermekorvos volt, aki főként a gyermekvédelem különböző fórumain hallatta szavát. Prohászka Ottokár pedig katolikus püspök, akit a három évvel korábban létrehozott Szociális Missziótársulat alapító főnöknője, Farkas Edith nővér a szellemi atyjának tekintett. A Szociális Missziótársulat ebben az időben csak egy volt a sok, szociális kérdésekkel foglalkozó intézmények közül, néhány év múlva azonban meghatározójává válik a magyar szociális munkának, mind szemléletében, mind gyakorlatában. Érdekes megismerni, hogy abban az időben, amikor még többféle szempont is megjelent és vita is kialakulhatott, s amikor a kettősségek társadalmában két ellentétes nézet hasonló terjedelemben és hasonló támogatottsággal kapott hangot, nem sokkal szakmánk születésének ideje után milyen szellemi irányzat ellenében lett uralkodó Prohászka elképzelése, szemlélete. Ez annak ellenére így lett, hogy a lap egy lapalji jegyzetben a következőket írja Deutsch cikke után: „A cikk gondolatmenete mindeképpen megfelel a Társadalmi Múzeum céljának és feladatának: a leg-

nagyobb készséggel rajta leszünk tehát annak megvalósításán. *A Társadalmi Múzeum Igazgatósága.*"

A néhány évvel később kitört háború és az azt követő események azonban egész más irányt szabtak a magyarországi szociálismunkás-képzésnek, gyakorlatnak.

Prohászka azt írja, hogy „...a társadalmi intézményeket azok teremtik meg, kik a szenvedő s gyámolításra szoruló néprétegek szenvedéseit vagy a kultúrának egyik-másik irányban megnyilatkozó hiányait átérzik, tehát mindig egyesek, kiknek lelkük, kiknek érzékük van: de még meglepőbb az, hogy a már fennálló társadalmi intézményeknek pszichológiája vissza-visszasír a kiváló egyesek után, őket várja s utánuk vágyik: mert lelket, lendületet, életet megint csak tőlük, az egyesektől vehet.” Minden az egyes emberen múlik, ezzel nem is vitatkozna senki, nem tagadja Deutsch sem, a szerkesztőség sem. Hasonló a kiindulópont, akár Deutsch mottójától sem távoli az indító gondolat: „...a kiváló egyesek mindazok, kik gyakorlatilag szeretnek”. A „kiváló egyesek” Prohászka szerint azok, akik a gyakorlati munka, a gyakorlatban is megnyilvánuló szeretet terén tenni tudnak, ennek pedig leginkább a közjótékonyság a helyszíne. A közjótékonyság intézményeire pedig azért van szükség, mert a magánjótékonyság nem bírja, nem győzi „az ezerféle nyomornak okos és célszerű felkarolását”. Prohászka nem szaktudást, ismereteket, szakmai megközelítést hiányol, hanem az „érdemtelenek” számára juttatott adományokat tartja a legnagyobb hibának. Úgy tűnik, számára az adományok gyűjtése, kiosztásuk „okosan és kíméletes ellenőrzés mellett”, ez a „modern jótékonyság”. Szerinte ez a megközelítés, azaz a modern jótékonykodás „...a társadalmi védekezést szervezi kórházaiban a ragályos betegségek ellen, a gyermekvédő intézeteiben az elnéptelenedés, javító-intézteiben a zuhlás ellen...”. Tehát Prohászka gondolkodása értelmében meglehetősen széles területeket ölel fel az a szeretet-munka, amelyeken az intézményes jótékonyság általa használhatónak vélt módját célszerű és hasznos lenne bevezetni.

Deutsch Ernő ezzel szemben a szakértelmet kéri számon, és nemcsak az érdemtelen-érdemes megkülönböztetésének képességét és készségét, valamint az adományok kanalizálásának tökéletességét. Azt írja: „Csodálkozva kérlek sokan – hisz sohasem gondolkodtak efölött –, hát még ehhez is kell szakértelem, hát nem elég a jószív az alamizsna-adáshoz és -gyűjtéshez, hanem tudás is szükséges? Igenis szükséges, mégpedig nagy mértékben!” – így, felkiáltó jellel a mondat végén. Sok helyen sokféle tapasztalatot szerzett, sok lelkes, „mélyérzésű” egyént ismert meg mind külföldön, mind idehaza, írja, „...de dícséret a kivételnek: alig találok olyanokkal, kik elméleti és gyakorlati tudással szolgálták volna a szegényügyet”. Prohászka szerint az egyesületek „csak formák s lelketlen testületek, ha az egyéni jóakarat s buzgalom nem dolgozik s nem hevül bennük”, Deutsch pedig úgy véli, hogy ez utóbbiban, a „hevületben” nincs hiány, inkább az a jellemző, hogy azok az emberek, akik a szociális kérdésekkel foglalkozó egyesületekben dolgoznak, „...egyesületüknek célját alig ismerik, nem is szólva arról, vajjon van-e általános tájékozódásuk a szociális munka fejlődésmenete és jelen állapota felől”.

Az 1911-es év táján pedig nagyon sok dologról kellett volna tudniuk azoknak az embereknek, akik segítséget szerettek volna nyújtani. Hogy csak néhány adattal utaljunk a helyzetre: a magyarországi nyomor miatt 1911-ben, tehát a cikkek megjelenésének évében 73 654 fő vándorolt ki Amerikába (az előző tíz évben 500 000 fő volt az ország demográfiai vesztesége a kivándorlás következtében); ez az év, amelyben május 14-én lelövik Áchim Andrást, s amelyben júniusban mind Budapesten, mind vidéken szocialista tiltakozó gyűlések zajlanak, sztrájkokat szerveznek. A szocialista nő- és munkásmozgalom harcának egyik fontos eredményeképpen a király szentesíti azt a törvényt, amelyben az ipari üzemekben megtiltja a nők éjjeli munkáját. Tehát lett volna mit elemezniük azoknak, akik számára a szociális munka hivatás, tanulást igénylő professzió.

Feltehetően nem véletlen, hogy Deutsch Ernő doktor azokkal az országokkal példálózik, amelyekben elkezdődött a szociális munkások képzése. „...Boston, Chicago és New Yorkban működő »philantropical schools«, a »Fürsorgekurse der Zentrale für private Fürsorge in Frankfurt a. M.« intézetekre hívom fel [a figyelmet]” – sorolja fel a nemrég alakult szociálmunkás-képző intézményeket.

Pedig 1911-ben még nem volt akkora szakadás ezen például állított országok és Magyarország között, mint ahogyan később. A szociális munka története azt mutatja, hogy a 19. század utolsó negyedében Magyarország semmivel sem volt lemaradva a többi országtól, sőt, a századforduló tájékán a gyermekvédelem intézményrendszere, törvényei még példaként is szolgáltak. Deutsch ennek ellenére úgy véli, hogy „külföldön már rég belátták s nemcsak hirdették, hanem meg is valósították, hogy a szociális munka tudomány, melyhez nem elég a származás vagy a vagyon által megaranyozott név vagy az ún. jószív (amely legtöbbször csak az elméletben, de nem a gyakorlatban nyilatkozik meg), vagy a szereplési viszketeg, hanem szakma, amelyhez érteni kell, szakma, amelynek gyakorlására elméleti és gyakorlati tanulmány képesít”. Prohászka Ottokár egy példával érzékelteti, mit vél hatékony segítségnek. A példa a falusi szomszédasszonyról, rokonról szól, aki a beteg családanya helyett „beáll a munkába s elvégzi a családanya dolgát”. Ez a pozitív, követendő példa, amelyet „megfizetni nem lehet”. A városi szegényeknél is „valakit kellene odaküldeni”, „...egy hasonló sorsú, háztartáshoz értő asszonyt beállítanunk, aki reggel hat órától este nyolcig ott van, söpör, főz” s ennek az lenne a következménye, hogy a beteg családanya „gyorsabban épül föl, mintha naponként 4–5 koronát pazarolnánk rája”. Fel sem merül ebben az okfejtésben, hogy vajon az egész napi házi segítséget ki fizeti meg, s hogy milyen az egészségügyi ellátórendszer helyzete (a több százszázéves szegénysorsú számára alig 1000 kórházi ágy áll rendelkezésre és ilyen viszonyok mellett a beteg gyógyulását legkevesbé a söprögető szomszédasszonyok szolgálják a leghatékonyabban). „Íme, a gazdaságos jótekonyság” – fejezi be eszmefuttatását Prohászka. „Bármennyit tanulunk s okulunk tehát s bármennyire törjük is a fejünket a társadalmi intézmények tökéletesítésén, ne törjük össze a szívünket” – óv a szerző a túlzott okoskodástól.

Deutsch gondolatmenete gyökeresen különbözik ettől. Támasztékul az előző évi koppenhágai szegényügyi kongresszus egyik előadójának szavait

idézi: „a szociális téren tett tapasztalatok arra tanítanak bennünket, hogy az itt való működés nemcsak a szív, hanem az ész dolga is, nemcsak a könyörületességé, hanem a tudásé is és ezért követeljük minden irányban, hogy a szegényüggyel foglalkozók, a betegek és rokkantak segítői működésük módjára és eszközeire nézve kellőleg ki legyenek képezve”. Egy tanfolyam tervét is leírja a szerző, hol a tizennégy témakörben tartott előadásokat, demonstrációkat, gyakorlatokat tartaná megoldásnak az akkori, képzetlen állapotok megváltoztatására. A témák az anya- és csecsemővédelemtől az elhagyott és zülött gyerekek védelmén keresztül az „életpálya választáson” át az „aggok istápolásáig” és az analfabétizmus megszüntetésének kísérletéig sok mindent öleltek fel. Külön témát képzett a munkanélküliek ellátása, ezen belül elkülönítve a munkanélküliség okai és a foglalkoztatás témáját, valamint a szegényügy szervezését, melyen belül az elberfeldi rendszer ismertetése és a biztosítási rendszerek szerepeltek a tervezetben. Sokféle előnye lenne egy ilyesfajta képzésnek – igyekezett pontokba rendszerezve fel is sorolni ezeket a szerző, végső előnyként fogalmazva meg, hogy „megszüntetné az alamizsna-osztogatás megalázó tényét”. Egy sokoldalú oktatás természetesen sokkal nagyobb anyagi ráfordítást igényel az államtól, mint a jószívű szomszédsasszony sertepertélése. Ez nem lehetett népszerű álláspont az establishment számára akkor sem és a szociális ellátórendszer és a szociális képzések gondjait ismerve – azóta sem. Nem véletlen, hogy a pályán Prohászka követői érték el a legtöbbet, és félő, hogy ez jogfolytonossá vált (*mutatis mutandis*). A munkanélküli járadékból kiesők önkormányzati támogatása körüli vita, a díjhátralékosok segélyezése, a Bokros-érában fellángolt indulatok a családi pótlék kapcsán azt mutatják, hogy lényegében ma sincs másként: a legfontosabb kívánság az lenne, hogy a rászorultakat el lehessen különíteni az „érdemtelenektől”, nehogy azok kapjanak segélyt, akik nem az igaziak. Az ellátórendszert minden eszközzel abba az irányba tereli a politika, hogy az érdemes-érdemtelen ősi dichotómiájában gondolkodjon. Ez még akkor is így van, ha nem illik kimondani már ezeket a szavakat, legalábbis a nagy nyilvánosság előtt. Aki azonban ezen túllépve színvonalasabb munkát, valódi hatékony szociális munkát kíván, annak súlyos gondjai lesznek, mert valakinek – pl. az államnak – áldoznia kellene a színvonalasabb képzésre, a tudás karbantartására, különböző kutatásokra, szupervízióra. Senki más nem volt, és ma sincs, aki ezt kivívhatja magának, mint maga a szakma, azok a szociális munkások, akik az elismerésért, a megbecsülésért, a presztízs megteremtéséért komoly küzdelmeket kellett és kell vívjanak.

SZALAI JÓZSEF

Időskorúak bentlakásos ellátása – gondolatok a nyugat-európai tapasztalatok tükrében¹

Előadásom eredeti címe ez lett volna: „Az idősök bentlakásos ellátása az Európai Unió csatlakozási törekvések tükrében”. Később rájöttem, hogy a kérdést a csatlakozás témájának hihetetlenül sokdimenziós rendszeréhez viszonyítottan, csak komplexitásában lenne érdemes kezelni, amelyre azonban azt gondolom, ez irányú hiányos ismereteim nem jogosítanak fel. A most már véglegesen választott cím alapján ennél sokkal szerényebb prezentációra vállalkozom: megpróbálom összefoglalni, hogy személyes tapasztalataim alapján hogy látom az idősök bentlakásos ellátásának nyugat-európai gyakorlatát, milyen a mi helyzetünk, s végül: lehet-e valamit profitálni az összehasonlításból? A címben szereplő „gondolatok” szó arra utal, hogy *impressziókat kívánok közvetíteni a teljesség igénye nélkül. Itt elsősorban franciaországi és olaszországi tapasztalatokról van szó.* Úgy gondoltam, mégis jelölhetem a két országot az említett földrajzi gyűjtőnévvel („Nyugat-Európa”), hiszen két olyan tagállam tapasztalatait próbálom összegezni, melyek együttes területe a tizenöt tagállam területének 26 százaléka, azaz több mint egynegyede, Franciaország és Olaszország együttes lakosság száma pedig 31 százaléka, azaz majdnem egyharmada az Európai Unió lakosság számának (1995).

Mindezzel összefüggésben felmerülhet a kérdés: hazánkban az időskorúak otthonaiban élők elhelyezését, életkörülményeit, ellátásuk színvonalát illetően, egyáltalán, az egész kérdéskört tekintve, hogy is állunk két évvel az ezredforduló előtt, az Unió előszobájában, bebocsátásra várva? Írásomban tehát megkísérlem az összehasonlítást is.

¹ Elhangzott a Veszprém város által rendezett „Szociális gondoskodás napja” 1998. március 20-i rendezvényen, Veszprémben.

Elöljáróban két adat, amely az adott országok fejlettségét, életszínvonalát hivatott illusztrálni:

GDP (bruttó hazai össztermék) – 1986

Franciaország	1217,7 milliárd ECU
Olaszország	847,3 milliárd ECU
Az uniós átlag	446,5 milliárd ECU
Magyarország	35,8 milliárd ECU

Egy főre jutó GDP – 1986

Franciaország	20,342 ECU
Olaszország	14,412 ECU
Az uniós átlag	18,514 ECU
Magyarország	3,497 ECU

Az Európai Unió Tempus-programjával támogatott szociális menedzserképzés keretében 1995 és 1996 nyarán két alkalommal vehettem részt Strasbourgban szakmai tanulmányúton, munkatársaimmal pedig egyhetes olaszországi kapcsolatépítő és tapasztalatszerző látogatást tettünk az északi Pordenone tartományban. Mindkét országban számos, időseket ellátó, bentlakásos intézményt tekintettünk meg, ezenkívül az adott országokat érintő általános szociálpolitikai tájékoztatást is nyújtottak részünkre vendéglátóink. Ide kínálkozik két megállapítás:

- az időskorúak számának és arányának növekedése ugyanúgy jellemző, mint nálunk, ez megnöveli a gondozás iránti igényeket, és megköveteli a differenciált gondozási formákat;

- a gondozás iránti igények növekedése felerősíti a finansiális feszültségeket.

Vajon melyek azok az alapvető jellemzők, melyeket a megtekintett intézmények létesítésével, működtetésével, az ellátás színvonalával, az ellátottak életminőségével, az alkalmazottak helyzetével stb. kapcsolatban tapasztaltunk? Ezeket a következőképpen lehetne összefoglalni:

- A bentlakásos intézmények meghatározó hányada – mintegy 80 százaléka – a magánszférára épülő, Franciaországban elsősorban az egyesületek által működtetett, nonprofit jellegű. Olaszországban domináns szerepet vállal az egyház, de létezik vállalkozásra épülő intézmény is, és csak kis hányaduk az állam és az önkormányzatok által fenntartott.

- Jól szétválasztott intézményi profilok, átjárható, többlépcsős intézmények (Franciaország).

- Az intézmények között több kisebb, családiasabb otthon is működik.

- Mindkét országban érezhető volt a település, a megye, a régió felelősségvállalása, amely a „több lábbon álló” finanszírozásban is megnyilvánul.

- Az intézményekben folyó egészségügyi ellátás finanszírozásába márkánsan bekapcsolódik a társadalombiztosítás.

- Olaszországban az intézmények fejlesztéséhez esetenként a magánbankok is segítséget adnak.
- Olaszországban az intézményt általában adományokból alapítják, de egyre nagyobb részt vállalnak az önkormányzatok.
- Az intézmények élén általában jól felkészült, mendszer típusú vezetők állnak (Franciaország).
- Az intézmények munkája felett mindenütt köztisztelőnek örvendő, befolyásos emberekből álló választott testület őrökdi, amely egyben a civil kontroll megjelenítése.
- Mindenütt szembetűnő a technikai felszereltség magas színvonala, a modern intézmények létrehozásánál nagyon szigorú és szigorúan ellenőrzött építészeti szempontokat kell figyelembe venni.
- Az intézményi projektek jól körülírt intézményi filozófiára épülnek (pl. az ellátottak autonómiáját minél hosszabb ideig meg kell tartani, a liberalizmus szellemében (elsősorban Franciaországban)).
- A működés során költségtakarékos megoldásokat alkalmaznak mind a személyi, mind a tárgyi feltételeket illetően.
- Mindkét országban nagymértékben segítik az idők bentlakásos ellátását az önkéntesek.

Az általános megállapításokon túl néhány konkrét észrevétel

- Franciaország Alsó-Rajna megyéjében 1992-ben ún. Gerontológiai terv készült az időskorúak problémáinak kezelésére. A megyei terv főbb irányai: támogatás a krónikus ellátás létrehozására, a pszichikai függésben élők segítése, átmeneti elhelyezés segítése, régi otthonok modernizációja. A terület intézményeiben azóta elvégezték a rekonstrukciót, a lakók ma már 1–2 ágyas szobákban vannak elhelyezve.
- A strasbourgi Orvostudományi Egyetem Geriátriai Klinikája egy telephelyen, komplex módon gondoskodik az időskorúakról, megtalálható itt a rövid ápolási idejű, ún. „geriátriai belgyógyászat”, a hosszú ápolási idejű „krónikus osztály”, illetve a klasszikus értelemben vett idők otthona.
- A strasbourgi Krutenau otthont működtető egyesület az intézmény éttermét megnyitotta az adott kerület lakossága számára is, ahol egyéb programokat (pl. torna, tánc, kulturális foglalkozások stb.) is szerveznek.
- A strasbourgi Szent Ágnes otthonban – amely egy 84 férőhelyes intézmény – kizárólag egyszemélyes apartmanokban helyezik el a lakókat. Az intézmény orvosán kívül a lakók által választott 34 bejáró háziorvos látja el a gyógyító-megelőző tevékenységet. A házirend liberalizmusa a lakók autonómiájának hosszú idejű megtartását szolgálja. Az intézmény éttermében pincérek szolgálnak fel, az otthon lakói az aulában elhelyezett, saját postafiókkal rendelkeznek.
- Az olaszországi Morsano Idők Otthona szervezetileg egy 300 hektáron gazdálkodó mezőgazdasági üzemmel közös irányítás alatt áll. A korszerű gépekkel felszerelt, növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó üzem valamennyi nyereségét az otthon működtetésére, fejlesztésére fordítja.

• A mintegy 12 000 főt számláló Azzano Decimo település (Olaszország) jelenleg épülő idősek otthona a városban már meglevő Szociális Centrum legújabb intézménye lesz, ahol jelenleg rendelkezésre áll a populáció szinte teljes keresztmetszetét lefedő ellátórendszer – megtalálható itt a gyermekkorúak neuropszichiátriai részlege mellett a fiatakorúak drogambulanciája, de az idősek és fogyatékosok nappali ellátását, a mi családsegítőnkhez hasonló intézményi munkát és minden szociális probléma kézben tartását biztosítja a szolgáltatóház.

• Az olasz Alpokban, a hegyek között meghúzódó, magasan fekvő Clau-setto település nemcsak festői szépsége miatt vált emlékezetessé. Az itteni 25 idős embert ellátó, egyházi fenntartású, a nagy észak-olaszországi földrengés után újjáépített kis intézményben a munkaszervezés érdekes példáját láthattuk: az alkalmazottak bizonyos időközönként más és más feladatkört látnak el, forgórendszerben.

• A meglátogatott intézményekben legalább két, de legtöbb esetben háromféle menüből választhatnak az idősek. A konyhák korszerűek, a táplálék választékos, sokféle, fehérjében, vitaminokban gazdag. Sok sajtot, gyümölcsöt és zöldséget fogyasztanak.

• A bútorok mindenütt az idősek igényeihez, életkorához illeszkednek, praktikusak és tetszetősek – ez különösen Olaszországban volt megfigyelhető.

• Tapasztalhattuk, hogy rendkívül hangsúlyos szerepet kap a rehabilitáció. Mindkét ország valamennyi általunk meglátogatott intézményében nagyméretű, a legkülönbélebb eszközökkel ellátott tornaterem, fizioterápiás helyiség áll rendelkezésre, szakképzett személyzettel. Több intézményben láthattunk uszodát is.

• Mindenütt sok közösségi helyiséggel, tágas, világos terekkel találkozunk, amelyek építészeti kialakításánál figyelembe vették a mozgáskorlátozottak igényeit is, életvitelük megkönnyítésének szempontjait.

• Ugyanezek elmondhatók a vizesblokkokra is.

• A térítési díjak megállapítása során szembeszökőek az elkülönített gondozásból származó előnyök: az önmagukat ellátni képtelenek térítési díja magasabb (Olaszország). A hiányzó térítési díjat az a település pótolja, ahonnan a lakót felvették az adott intézménybe.

• Az alkalmazottak létszámelőírásai szigorúak, ugyanakkor egyes esetekben jellemző volt, hogy kedvezőbb az alkalmazott–gondott arány. Az olaszországi SanVito település idősek otthonában például a 240 gondozottat ellátó alkalmazottak száma 140 fő. Emellett mindenütt önkéntesek segítik a munkát.

• Az alkalmazottak fizetése vásárolóerő-paritáson számolva átlag mintegy hat-hétszerese a magyarországi idősek otthonaiban dolgozóknak.

Hogyan látom a magyarországi helyzetet?

• A magyarországi idősek otthonainak döntő többsége önkormányzati fenntartásban működik, emellett jelen vannak az egyházi, a nonprofit és a vállalkozási jellegű intézmények is, ez utóbbiak száma a rendszerváltást követően növekvő tendenciát mutat.

• Meglévő intézményeink (itt elsősorban az önkormányzati intézményekről beszélek) vegyes profilúak, az időssekkel együtt élnek ezekben a szenvedélybetegek és pszichiátriai betegek, időskori demenciában szenvedők stb. A szociális törvény hatályba léptetésével elhatározott szakosítási törekvések véleményem szerint nem jártak kellő eredménnyel.

• Az intézmények többsége nagyméretű, a kisebb, családiasabb otthonok elsősorban a vállalkozási-, egyházi- és nonprofit szférában fordulnak elő.

• Az otthonok finanszírozását alapvetően két forrásból: a normatív állami támogatásból és a lakók által befizetett térítési díjból végzik. Probléma, hogy a normatív állami támogatás még mindig eltérő mértékben jut el az önkormányzati intézményekhez. Szerencsés esetben előfordul, hogy ezt az összeget a fenntartó kiegészíti.

• Az intézményekben folyó, intenzív egészségügyi tevékenység finanszírozásába a társadalombiztosítás nem kapcsolódik be.

• Az elhelyezési épületek nagy része (régikastélyépületek stb.) eredetileg nem erre a célra készültek, ezért nem felelnek meg a korszerű ellátás követelményeinek.

• Az elhasználódott, vizes, nehezen kifűthető, omladozó, néhol életveszélyes épületek nagy része teljes rekonstrukcióra szorulna.

• A fűtési rendszerek több helyen elavultak, gazdaságtalanok, környezet-szennyezők. Egyaránt létezik olajfűtés, szén- és fatüzelés.

• A telepítés tekintetében is hiányosságok mutatkoznak: otthonaink közül sok a településektől távol eső, szegregált intézmény.

• Az említett intézmények sok esetben többszintes, lift nélküli épületek.

• A nagy, esetenként 8–10 főt is befogadó szobákban élő idős embereknek az elkülönülésre, visszavonulásra igen kevés a lehetőségük, legintimebb tevékenységük, minden megnyilvánulásuk mások előtt zajlik. A kicsi alapterületű, zsúfolt szobák kedvezőtlenül hatnak a közérzetre, s ez a lakókból nyugalanságot, ingerlékenységet vált ki, ezért sok a vita, a veszekedés.

• A szociális törvény végrehajtására kiadott, szakmai rendelet meghatároz ugyan bizonyos építészeti-műszaki paramétereket, de azok betartása csak az említett rendelet hatálybalépése után létrehozott intézményekre nézve kötelező.

• Az otthonok vizesblokkjai néhol sem mennyiségileg, sem minőségileg nem megfelelőek.

• Az otthonok bútorzata több helyütt „lelakott”, az idősök speciális igényeit nem elégíti ki. Ezek cserére szorulnának, de a megfelelő minőségű – általában import – bútorok drágák.

• Az intézmények civil kontrollja nem biztosított. A probléma megoldására leginkább a nonprofit szervezetek által fenntartott otthonok esetében van esély (pl. KHT).

• A technikai felszereltség általában elmarad az európai normáktól, az ápolási-gondozási tevékenységben nagyon sok a nehéz, megerőltető fizikai igénybevétel.

• Az intézmények szolgáltatási lehetőségei korlátozottak, általában egyféle étrend van, néhol az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetősége kizárt: pl. nincs bolt, pedikűrös stb.

- A napi háromszori étkezést illetően még mindig csak ott tartanak, hogy a tartalmas mennyiségű és minőségű táplálékot két főétkezéskor – délben és este – adják. A reggelik általában szegényesek. A napi tápanyagszükséglet felét délben kapják a lakók. Ennek feldolgozására az idős szervezet csak részben képes, így az értékes tápanyagok nagy része feldolgozatlanul távozik a szervezetből. Általában a vacsora is bőséges, sok zsiradékot tartalmaz, ami igen károsan hat a szervezetre.

- A bentlakásos otthonok lakói körében a szabad orvosválasztás lehetősége nem érvényesülhet igazán, hiszen általában az intézet orvosa lát el mindenkit. Természetesen vannak kivételek.

- Az intézményeknek csak kevés hányada tudja biztosítani a mozgáskorlátozottak akadálymentes közlekedését.

- Alig van intézmény, amely tudatosan vallott, jól körülírt intézményi filozófiával rendelkezne, a munka a jogi- és szokásbeli normák betartására koncentrálna folyik.

- Az önkéntesmozgalom kialakulásának csak a csírái vannak jelen.

- Az intézmények vezetői szakmailag általában jól felkészültek, de legnagyobb részük nem rendelkezik a különböző menedzselési technikák ismeretével. Csak most van kialakulóban a szociális intézmények igazgatóinak vezetőképzése.

- Némely esetben a civil szektorban működő intézmények vezetőinek szakmai hozzáértése is kívánnivalót hagy maga után.

- Az intézmények fenntartásának költségeihez a „küldő” települések nem járulnak hozzá.

- A térítési díjak általában csak a komfortfokozathoz és a nyújtott szolgáltatások minőségéhez kötődnek, de nincsenek összefüggésben a lakók állapotával, a ráfordított gondozási munka mennyiségével, hiszen nincs elkülönített gondozás.

- A tapasztalatok azt mutatják, hogy jelenleg az alkalmazotti-gondozotti arány kedvezőtlen. Ebben azonban hamarosan javulás várható. (54/1996. (XII. 27.) NM r.)

- Az önkormányzati bentlakásos szociális intézményekben dolgozó közalkalmazottak keresetük alapján a népgazdaság legrosszabb fizetésű csoportjába tartoznak. Az idősök otthonaiban a gondozottak közvetlen ellátását végzők a pótlékrendszer legutóbbi felülvizsgálata során is hátrányos helyzetbe kerültek.

- A szociális intézmények – így az idősök otthona – dolgozóinak társadalmi presztízse alacsony.

Mint azt az elején is említettem, nem törekedtem teljes körű elemzésre, hiszen erre képtelen vagyok. Azt a látszatot sem szeretném kelteni, hogy ami külföldi tapasztalat, az mind jó, azt utánózni, másolni kell. Hiszen – azt gondolom – egyébként sincs szégyenkezni valónk. Az a tény, hogy alapvető körülményeink kevésbé kedvezőek, nem jelenti azt, hogy nem vagyunk eredményesek. Francia igazgatókollégáink több ízben jártak magyarországi idősök otthonaiban, az olaszországi intézmények képviselőinek delegációja pedig éppen az elmúlt év nyarán látogatott el Veszprém megyébe. Francia és olasz kollégáink részéről egyöntetűen és egyértelműen fogalmazódott meg

az a vélemény: nagy erényünk, hogy a mostohább körülmények ellenére az általunk vezetett intézményekben barátságosabb, nyitottabb, emberközelibb légkör uralkodik, látják az elhivatottságot, érzik a lakó iránt megnyilvánuló szeretetet, törődést. Azt gondolom tehát, hogy a munka végeredményét tekintve nem hiábavaló a fáradozásunk.

Ahhoz azonban, hogy majdani uniós tagként a mi szakmánkban is kompatibilisek legyünk, sok még a tennivaló. A felvázolt összehasonlítás arra enged következtetni, hogy az idősök bentlakásos ellátásának körülményein alakítani kell, éspedig az alábbi fő irányok szerint:

- komplex módon kidolgozott programokra van szükség az idősök helyzetének kezelését illetően,
- fokozni kell a civil társadalom bevonását az ellátások biztosításába,
- segíteni kell az intézmények lakóinak társadalmi integrációját, meg kell akadályozni a szegregációjukat,
- mielőbb meg kell kezdeni a rossz működési körülményekkel üzemelő intézmények modernizációját,
- a fejlesztéseket illetően a minőségi fejlesztésnek kell hangsúlyt adni,
- szemléletformálással kell segíteni a szükséges önkéntesség terjedését,
- előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a hazai intézmények finanszírozási reformja,
- mindenütt szükséges intézményi szinten a küldetésnek, a céloknak, az alapelveknek – egyszóval az intézmény filozófiájának – pontos meghatározása,
- szükség van a legkorszerűbb szakmai elvárásoknak, az európai normáknak megfelelő intézményi projektek kidolgozására,
- a vezetést illetően team-munkára kell törekedni, a modern menedzsment elvei szerint,
- az intézményi dolgozók tisztességes bérezésével és minden egyéb módon biztos egzisztenciát és megfelelő társadalmi presztízszt kell biztosítani az e területen munkát vállalóknak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- M-J. E. Kok: Megnyitó előadás. – Előadások a Szociális Otthonok Igazgatói Európai Társasága Közép-európai Szekciójának I. kongresszusán. Szociális Munka, 1996. 3.
- Sááhó Erzsébet: Szociális gondozás – Szociális Munka Alapítvány, 1993.
- Szalai József: Strasbourgban másodszor is – Humán Forrás (Népjóléti Képzési Központ), 1996. 2.
- Szalai József: Két hét Strasbourgban – Szociális Munka, 1996. 4.
- Szalai József: Olaszországban jártunk – Megyeházi Tudósítások, 1996. IX.
- Zsebvilág 1998. Európai Unió – HVG. Szerk. Simon Ákos, Vass Péter

GYUKITS GYÖRGY

A haldokló betegek hospice szellemű ellátásának szociális dimenziói Angliában¹

A hospice-mozgalom Nagy-Britanniában kezdődött, de napjainkban a haldokló betegek hospice szellemű ellátásának különböző formái megtalálhatók már a világ számos országában, így többek között Magyarországon is. Az egyes országokban a hospice-hálózat kialakulása során a brit tapasztalatoknak és a gyakorlatnak meghatározó szerepe volt és meghatározó szerepe van mind a mai napig, és ez alól Magyarország sem tekinthető kivételnek. A minta átvétele során a társalmi tényezőknek döntő szerepe lehet, ugyanis a hospice-hálózat egy bizonyos társadalmi közegben jött létre, és e társadalmi közeg messzemenően befolyásolta a mintául szolgáló ellátórendszer felépítését és működését. Tanulmányomban éppen ezeknek a társadalmi tényezőknek a szerepét szeretném bemutatni.

Kiindulási pontként azt az elsősorban társadalmi természetű problémát fogom vázolni, amelyre válaszként létrejöttek a haldoklók hospice szellemű ellátását biztosító, különböző ellátási formák. A modern társadalmak embere kétféle értelemben is meghalhat: a halál bekövetkezhet egyrészt biológiai, másrészt szociális értelemben. A továbbiakban ez utóbbival fogunk részletesebben foglalkozni. A szociális halál fogalmán a szakirodalomban az emberek magukra maradását, korábbi társas kapcsolataik megszakadását értik. A szociális halál összetett jelenség, számos tényező játszhat szerepet a kialakulásában, ezek közül csak kettőre hívnám fel a figyelmet. Az első összetevő az, hogy a modern társadalmakban az emberek várható élettartama néhány évtized alatt a többszörösére növekedett, ennek következtében a korábbi időszakokhoz képest igen magas az időskorúak számaránya. Az idősök között sokan az életkoruk miatt maradnak magukra, mivel a hosszú évek során elveszítik rokonaikat, barátaikat és ismerőseiket. A második tényező a modern társadalmak egy másik jellemző aspektusa, amelyet a szakirodalom a halálról folytatott kommunikáció problémáiként definiál. A kommunikáció a halálról korunk embere számára elsősorban azért válik kérdésessé, mert hiányoznak vagy veszítettek az erejükből azok a társadalmi normák és szokások, amelyek a saját halálunkat vagy a másik ember halálát elfogadhatóvá teszik az individuum számára. Más szóval a halál elfogadását biztosító szocializációs mechanizmusok szenvedtek csorbát. Ez az alapvetően társadalmi

¹ Ebben a cikkben angliai tanulmányutam során a haldokló betegek hospice szellemű ellátásával kapcsolatos tapasztalataimat szeretném ismertetni.

eredetű probléma az egészségügyi ellátórendszeren belül is megjelenik, mivel napjainkban a fejlett országok népességének körülbelül 60–80 százaléka az egészségügyi intézmények falai között hal meg: ez az arány az Egyesült Királyságban 1989-ben 71 százalék volt. A kórházba kerülő betegek hosszabb-rövidebb időre elszakadnak az otthonuktól, a családjuktól és a megszokott szociális környezetüktől. Az orvosok és ápolók pedig többnyire tehetetlenül és tanácstalanul állnak a gyógyíthatatlan betegek pszichés és szociális problémáival szemben, mivel sikerorientáltak (céljuk a betegek meggyógyítása), és képzésük is erre irányult. A halálos betegek, a haldoklók tehát elsősorban azért válnak idegen testté az egészségügyi intézményrendszerben, mert a medicina kudarcát jelentik, és ezért a halálos betegek igen könnyen magukra maradhatnak, vagyis bekövetkezhet a társadalmi értelemben vett halál.

Az orvostechika fejlődésének köszönhetően még gyógyíthatatlan betegségek esetében is sokszor lehetőség nyílik az élet meghosszabbítására, továbbá a biológiai halál megszelídítésére – arra, hogy a betegek megszabaduljanak a kízó fájdalomtól, ami mindenképpen a technikai fejlődés pozitívumaként értékelhető. Így tulajdonképpen az orvostechika biztosítja a „jó halál” (lásd később) egyik alapvető feltételét. De e technikai fejlődés nem várt következménye, hogy a biológiai halál megszelídítésével párhuzamosan a társadalmi halált is előidézi, hiszen a betegeknek éppen a technikai fejlődés miatt kell mind több időt családjuktól távol, az egészségügyi intézményekben eltölteniük. A gyorsan fejlődő orvostechika igénybevétele indokolt lehet, ha bármilyen kis esélye is van a gyógyulásnak, de amikor mindenáron a gyógyíthatatlan betegek életének meghosszabbítására törekszenek – tekintet nélkül az életminőségük romlására –, már nem ilyen egyértelmű a helyzet, s a terminális fázisban lévő betegek esetében az orvosi beavatkozások többnyire feleslegesek és még egyértelműbb, hogy csak a betegek elszigetelődését – szociális halálát – segítik elő.

Erre a társadalmi problémára reagáltak azok, akik megszervezték a haldoklók hospice szellemű ellátását. A hospice szellemű gondozás azonban nem pusztán egy ellátási forma, mint amilyenekkel az egészségügy, illetve a szociális szféra más területein szintén találkozhatunk, hanem egyben mozgalom is, amely sajátos ideológiát képvisel arra vonatkozóan, hogy milyen a „jó halál”. A hospice-mozgalom által közvetített jó halál ideológiájának egy, a továbbiak szempontjából lényeges aspektusára hívnám fel a figyelmet, mégpedig arra, hogy a hospice szellemű ellátásnak abban kell segítenie a beteget, hogy megtalálja, megtalálhassa a saját halálát. A hospice eszméje tehát elméletileg nem sugall egységes kulturális mintát a halállal, meghalással kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy ez az individuális szemlélet nem független attól a társadalomtól, amelyben létrejött, hiszen olyan társadalmat feltételez, amelynek tagjai nagyon különböznek egymástól, és akik egyszerre sokféle társadalmi csoportnak lehetnek a tagjai vallási meggyőződésüktől, etnikai hovatartozásuktól stb. függően, továbbá az adott társadalom messzemenően tolerálja tagjainak a különbözőségét. Kérdés azonban, hogy egy olyan soknemzetiségű országban, mint az Egyesült Királyság, a többségi társadalom kultúrájában gyökerező ellátórendszer valójában képes-e, és ha igen, akkor milyen mértékben képes figyelembe venni a sokféle kultúrájú kisebbségek

halállal, meghalással kapcsolatos elvárásait, amelyek a társadalom többségének normáitól esetenként jelentősen eltérhetnek. A továbbiakban erre a kérdésre is megpróbálok majd válaszolni.

Az ellátórendszer működését nem érthetjük meg igazán a hospice-mozgalom alapelveinek ismerete nélkül, ezért az alábbiakban ezt szeretném vázolni. Tekintettel arra, hogy e témával a hazai irodalom is részletesen foglalkozik, csak a vázlatos ismertetésre szorítkozom.

Az alapelvek tehát a következők:

- „1. Jog a természetes halálhoz.
2. A „dühödt gyógyítani akarás” (overtreatment) és az eutanázia elutasítása.
3. A haldokló szeretetteli gondozása, testi-lelki szenvedésének és magányának oldása.
4. A fájdalom csillapítása olyan módon, hogy a beteg tudata tiszta maradjon.
5. Pszichológiai támogatás, lelki gondozás.
6. Segítségnyújtás a családtagoknak a betegség ideje alatt és a gyászolás folyamán.
7. Mindehhez speciális intézmények és speciális gondozó teamek létrehozása.”

A főbb fogalmak vázolása után térjünk át az angliai hospice szellemű ellátási formák tárgyalására.

A hospice szellemű ellátás multidiszciplináris teamekben folyik. A team nővérekből, orvosból, szociális munkásokból, lelkészből, pszichológusból, önkéntes segítőkől és a beteg komfortérzetének növelését biztosító szolgáltatókból – ilyen például a fodrász – áll. A team alá- és fölérendeltségi viszonyai eltérnek az egészségügyben megszokottól, mivel a team vezetője az egyik nővér és nem az orvos. Ez egyrészt azért lehetséges, mert az orvos szerepe nem elsődleges, gyógyító tevékenységet ugyanis a team tagjai már nem folytatnak; másrészt a nővéri hivatás Nagy-Britanniában igen nagy megbecsülésnek örvend – sokkal nagyobb, mint például hazánkban –, ennélfogva a nővért a team tagjai elfogadják vezetőnek (kivételek persze mindig vannak). Ez a struktúra a betegek érdekében alakult ki így, hiszen a páciensek kapcsolata a nővérrel a legszorosabb. Természetesen ez nem jelenti azt automatikusan, hogy a nővér szakmai kérdésekben felülbírálná akár az orvost, akár a szociális munkást vagy a pszichológust.

Az alábbiakban a team egyes tagjainak feladatait ismertetem, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen erőfeszítéseket tesznek a betegek szociális halálának megakadályozása érdekében.

A *nővér* rendszerint hospice-nővéri speciális képesítéssel is rendelkezik, különösen érvényes ez a fiatalabb nővérekre nézve. (A szakképesítés térhódítása egyben a hospice szellemű ellátási formák mind nagyobb szakmai elfogadottságának és megbecsülésének a jele.)

A hospice-nővér teendője a beteg komfortérzetének biztosítása, ebből következően munkája során a beteg fizikai és emocionális igényeivel egyaránt törődnie kell. A nővéri munka összetettsége is indokolja, hogy a koordinátori szerepkört ő töltsen be a multidiszciplináris teamben.

Az *orvos*, a nővérhez hasonlóan az esetek többségében szintén rendelke-

zik speciális, hospice-orvosi szakképesítéssel. Az orvosok munkája zömében a betegek fizikai komfortérzetének biztosításából áll.

A biológiai halál megszűlődtése tehát a hospice-orvosra és -nővére tartozik. A team többi tagja ezzel szemben elsősorban a beteg magára maradása, elszigetelődése, tehát társadalmi értelemben vett halála ellen küzd (bár e téren természetesen a nővérekre is számítanak).

A *szociális munkás* kötelessége, hogy segítséget nyújtson a betegség, a csökkent képesség és a közeledő halál okozta személyes és főleg szociális természetű problémák megoldásában, továbbá, ha szükséges, segítséget nyújtson a hozzátartozók számára is a betegség, illetve a haláleset következtében adódó tennivalók elvégzésében. Végül soron a szociális munkás egyfajta összekötő kapocs szerepét tölti be a beteg és a társadalom között. A szociális munkások konkrét feladatai rendkívül sokrétűek, ha mégis kategorizálni akarjuk ezeket, akkor az alábbi főbb csoportok különíthetők el:

Egyrészt a beteg hivatalos ügyeit intézik, mint például szociális segélyek, támogatások iránti kérelmek benyújtása az önkormányzatokhoz, és a beteget általában tájékoztatják arról, hogy milyen támogatási lehetőségek léteznek. A hospice-team szociális munkásai e tevékenységük során más szociális munkásokkal – elsősorban a helyi önkormányzatok szociális munkásaival – kerülhetnek munkakapcsolatba. A beteg szociális ügyeinek koordinálása a hospice-szociális munkásra vár, különösen abban az esetben, ha a beteg bekerül egy, a haldoklók speciális ellátását biztosító intézménybe. A hospice-szociális munkás koordináló szerepe főként akkor indokolt, ha a beteg a lakóhelyétől távol eső intézménybe kerül, és ennek következményeképp kikerül a helyi szociális munkások látóköréből, de a szociális problémái természetesen megmaradnak.

Másrészt a szociális munkás lelki támogatást is nyújt a betegnek, illetve a hozzátartozóknak, melynek során közvetítői szerepet tölthet be a család, a barátok, a rokonok, az ismerősök és a beteg között. E közvetítői szerepet azért kapja a szociális munkás, mert ő ismeri a team tagjai közül a legjobban a beteg szociális helyzetét, valamint szociális problémáit. A közvetítői szerepkör rendkívül fontos, mivel a betegnek és a családtagoknak különböző attitűdjei, információi és elképzelései lehetnek a halállal kapcsolatban, illetve magáról a meghalásról, és a szociális munkás megpróbálkozhat e téren egyfajta konszenzus kialakításával a felek között.

Harmadrészt a szociális munkás segít a családtagoknak és a rokonoknak is a segélyek és támogatások elnyerésében, továbbá ő az, aki tanúsítja, hogy a családtagok indokoltan hiányoztak a munkából.

A *hospice-lelkész* teendője a betegek vallásos igényeinek felmérése, illetve az e téren jelentkező szükségletek kielégítése, továbbá a lelkész is vállal szociális munkához hasonlóan közvetítői szerepet, csak ő a betegek és vallásfelekezetiük, illetve ennek lelkészei között. A hospice-lelkész közvetítői feladata azokban az esetekben különösen indokolt, amikor a beteg a hospice-lelkésztől eltérő felekezethez tartozik, és ennek következtében esetleg a beteg nem tudja megszokott vallásos tevékenységeit folytatni. A hospice-lelkész sok esetben olyankor is tud bizonyos mértékig segítséget nyújtani a vallásos tevékenységek terén a betegnek, ha más-más felekezethez tartoznak,

hiszen az egyes vallási közösségek gyakorlatában számos közös elem található. Egy anglikán lelkész például számos esetben lehet a segítségére egy római katolikus vagy egy protestáns betegnek. Más a helyzet azonban, ha a beteg mohamedán vagy buddhista: ekkor már olyan nagyok a különbségek, hogy a példában szereplő anglikán lelkész csak nagyon keveset tehet a betegért, és ebben az esetben a közvetítői szerepre helyeződik a hangsúly.

A fentiekén kívül a hospice-lelkész fontos teendője, hogy képviselje a hospice filozófiáját a beteg vallási felekezete számára, ami annál is lényegesebb, mivel számos vallásos közösség anyagilag is támogatja a hospice-okat, és nyilvánvaló, hogy csak azok az egyházak, illetve gyülekezetek finanszíroznak hospice-okat, amelyek ismerik a mozgalmat és tisztában vannak annak célkitűzéseivel.

Az *önkéntes segítők* testesítik meg a civil társadalmat a teamen belül. Először vizsgáljuk meg kissé részletesebben az önkéntes segítők társadalmi összetételét. Az önkéntes segítők hetegorén csoportot képeznek. Szinte mindenki megtalálható közöttük, a szerény körülmények között élő nyugdíjastól a gazdag üzletember feleségéig, tehát elmondható, hogy Nagy-Britanniában az egész társadalom támogatja a hospice-mozgalmat. Van azonban az önkénteseknek néhány ismérvük, amely tipikusnak tekinthető, ugyanis többségük fehér, középosztálybeli, keresztény és nő, főleg az idősebb (nyugdíjas) korosztályhoz tartozik.

Egy-egy hospice-team munkáját igen sok önkéntes segíti, ezért meghatározó szerepük van a hospice szellemű ellátás arculatának formálásában. Ha az önkéntes segítők között a keresztény középosztálybeli, idősebb korcsoportba tartozó fehér nők számaránya a nagyobb, akkor a hospice intézményrendszerén belül a fenti csoportra jellemző kulturális minták közvetítése az erősebb, főleg ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a multidiszciplináris team tagjai – az életkort leszámítva – ugyanezekkel az ismérvekkel rendelkeznek. Ennek azért van óriási jelentősége, mert a hospice falain belül a beteg halálra való felkészítése folyik. Tehát itt nem gyógyításról, hanem mint az előzőekben már említettem, a jó halál ideológiájának közvetítéséről van szó, amelynél deklaráltan a legfontosabb érték, hogy minden haldokló számára biztossá a maga módján átélhető halált. A kérdés az, hogy ha a haldoklót körülvevők döntő többsége egy meghatározott társadalmi csoportból kerül ki, akkor ők mennyire képesek megfelelni a haldoklók elvárásainak, más szóval képesek-e elfogadni a másságot.

Az önkéntes segítők között a fentiektől eltérő jellemzőkkel rendelkező csoportot képeznek az AIDS-es betegeket ellátók, ők ugyanis főleg azokból a társadalmi csoportokból kerülnek ki, amelyek körében nagy az AIDS kockázata. Ennek következtében a csak AIDS-betegeket ellátó intézmények arculata jelentősen eltér a megszokottól.

Miért lesz valaki önkéntes segítő? A tipikus motivációs tényező egy hozzátartozó halála. Az önkéntessé válás azonban nem csak elhatározás kérdése, hiszen nem is olyan egyszerű bekerülni az önkéntesek táborába. Aki ugyanis önkéntes segítő akar lenni, annak előzetes alkalmassági vizsgálaton kell átesnie: ilyenkor a leendő önkéntes segítőkkel elbeszélgetnek, illetve egy kérdőívet töltenek ki velük. Csak azokra a fő szempontokra szeretnék rámutatni,

amelyek kizáró okként szerepelnek az önkéntes segítők kiválasztása során. Mint már említettem, az önkéntes segítővé válás fontos motiváló tényezője lehet egy hozzátartozó halála. Közvetlenül a haláleset után azonban senki sem segíthet, hanem néhány évet várnia kell, elsősorban azért, mert a halál közvetlen élménye felkavaró lehet a számára, s ez zavarhatja a betegekkel kialakítandó kapcsolatát.

A továbbiakban nézzük meg azokat a személyes tulajdonságokat, amelyek kizáró okként szerepelnek: Nem lehet önkéntes segítő, aki nem tud jól kommunikálni. Ez a leggyakoribb kizáró tényező: jelentősége könnyen érthető, ha arra gondolunk, hogy a halálról való kommunikációnak mennyi kulturális gátja van, és a hospice-mozgalom éppen ezeknek a kulturális gátaknak a megszüntetésére törekszik. Nem javasolt azok számára sem, akik nem eléggé toleránsak. Az önkéntes toleranciája és megértése a haldoklás Elisabeth Kübler-Ross által jellemzett öt fázisa közül a düh stádiumában válhat elengedhetetlen jellemvonássá.

Akik alkalmasnak tűnnek az előzetes szelekció nyomán, azoknak részt kell venniük egy néhány napos tanfolyamon, ahol megismerkedhetnek a hospice filozófiájával, a haldoklók ellátásának főbb problémáival. Az önkéntesek munkáját egy koordinátor szervezi, irányítja és felügyeli. A koordinátor inkább megengedő, mint szigorú, de nem tartják jónak, ha a koordinátor mindezt ráhagy az önkéntesekre.

Az önkéntes segítés a szó legteljesebb értelmében önkéntességet jelent, azaz az önkéntes mondja meg, hogy hetente hányszor és hány órát szeretne dolgozni, továbbá hogy milyen tevékenységet szeretne folytatni. Ezen belül például azt is ő határozza meg, hogy akar-e közvetlen, személyes kontaktusba kerülni a beteggel vagy sem.

Az önkéntes segítők ilyen nagyfokú szabadságának egyik előfeltétele, hogy kellő számban álljanak rendelkezésre. Tapasztalataim szerint az önkéntesek száma egy-egy hospice-ban általában megközelíti a százat, de volt olyan hely, ahol több százan segítettek. Az önkéntes segítők ilyen nagy száma egyébként a társadalmi szolidaritás erősségének is a fokmérője. Az önkénteseknek folyamatosan részt kell venniük továbbképzéseken. Tanulmányutam során alkalmam volt önkéntes segítőként dolgozni, és ennek folyamán magam is részt vettem egy továbbképzésen. A tréningen arra készítették fel bennünket, hogy miként lehet elkezdni kommunikálni egy számkra ismeretlen emberrel anélkül, hogy az mesterkélt lenne és ennek következtében mindkét fél feszélyezve érezné magát. Tapasztalatból tudom, hogy a haldoklókkal folytatott kommunikáció során gyakran éppen az első mondatok jelentik a legnagyobb nehézséget, tehát a tréningek a legfontosabb gyakorlati problémák megoldásában próbálnak meg segíteni.

Milyen feladatokat látnak el az önkéntes segítők? Feladatuk természete kettős. Egyrészt segítenek a betegek ellátásában, a betegek komfortérzetének növelésében. Például teát, kávét, üdítőt és ételeket szolgálnak fel, vagy meglátogatják a beteget az otthonában. Másrészt lelki támaszt jelenthetnek a beteg számára. Meggyőződésem, hogy a hospice szellemű ellátás során a betegek sokszor a legtöbbet az önkénteseknek köszönhetik, és ezt többnyire a team többi tagja is jól tudja. Ennek egyik bizonyítéka, hogy az egyik lon-

doni kórházban létrehozta egy telefonos segélyszolgálatot olyan szülők, illetve hozzátartozók számára, akik elvesztették gyermeküket. A szolgálatot lényegében az önkéntesek működtetik, és a professzionális segítők – ebben az esetben a pszichológusok – csak az önkéntesek felkészítésében vesznek részt, jól tudván, hogy egy ilyen trauma feldolgozásában a sorstársak képesek a legtöbbet nyújtani.

Az önkéntesek feladatai többnyire egyáltalán nem megerőltetőek, sokszor jelképesek, például virágokat kell elhelyezniük a betegek szobájában, ami nem több egyórás tevékenységnél, azonban erre egy egész nap áll rendelkezésükre, így bőségesen van idejük a betegekkel beszélgetni. Ez a gyakorlat is azt igazolja, hogy a hospice szellemű ellátás során a multidiszciplináris team tagjai tisztában vannak az önkéntesek lelki támogató szerepével, éppen ezért nem terhelik túl az önkénteseket a betegek melletti gyakorlati tennivalókkal.

Végezetül az önkéntesekkel kapcsolatban arra az eddig megválaszolatlan kérdésre szeretnék rátérni, hogy miért tud többet adni lelki támogatás terén egy amatőr az igen magas szinten képzett professzionális segítőnél. Azt hiszem, nem kell senkinek sem bizonyítanom, hogy a haldoklók ellátása sokszor igen megerőltető feladat, s a betegek halála nemcsak a hozzátartozókat, hanem az ápolókat is ugyanúgy megviseli. A team professzionális tagjai körében a hosszú éveken, évtizedeken keresztül végzett munka alatt jelentkezhetnek a kiégettség tünetei, azonban egzisztenciájuk ettől a tevékenységtől függ, ezért nem hagyhatják abban olyan könnyen, szemben az önkéntesekkel, akik bármikor megtehetik ezt, amikor úgy érzik, hogy már nem képesek úgy segíteni, hogy megfeleljenek a saját elvárásaiknak.

A továbbiakban a team intézményes hátterét szeretném vázolni. Ennek két fő típusa van. Az elsőben az intézményes hátteret egy kórház biztosítja. A kórházon belül ez általában a palliatív vagy az onkológiai osztály. A *palliatív osztály* hospice szellemű ellátás biztosítására szakosodott kórházi egység. Itt már nem gyógyítanak, szemben az *onkológiai osztállyal*, ahol a gyógyításon van a hangsúly. De egy onkológiai osztály is adhat otthont hospice szellemű ellátást biztosító teamnek. Ezek az osztályok természetesen a kórház szerves részét képezik, ennél fogva ezen osztályok működését – a többi osztályokéval együtt – az állami egészségügyi rendszer biztosítja. Jellemző továbbá, hogy a betegek ellátásának feltételei és körülményei többé-kevésbé hasonlóak a többi kórházi osztályéhoz.

A második intézménytípus az ún. *hospice*, amely minden szempontból önálló intézmény. A hospice-oknak sok esetben van kórházi hátterük, de a kórháztól mint intézménytől a hospice független. Nagy-Britanniában a hospice a palliatív gondozás legelterjedtebb formája.

A hospice-ok és a palliatív osztályok sok szempontból hasonlóak, de nagymértékben különböznek is egymástól. Vegyük tehát sorra a különbségeket és a hasonlóságokat, az előbbiektől kezdve. Mind a palliatív osztályok, mind a hospice-ok belső szervezeti felépítésére jellemző, hogy van fekvő, nappali és otthoni ápolási részlegük. Ez a hármas struktúra feltehetően azért alakult ki, hogy a betegek lehetőleg minél több időt tölthessenek megszokott környezetükben, többnyire a családjuk körében, illetve a sorstársakkal, és

csak az életük utolsó egy-két hetét töltsék teljes egészében az intézmény falai között. Ezt a törekvést gazdaságossági érvek is maximálisan alátámasztják, hiszen közismert, hogy a betegek intézményen belüli ellátása a legköltségesebb.

Most vegyük részletesebben szemügyre a különböző részlegeket abban a tipikus sorrendben, ahogy a betegek az esetek többségében igénybe veszik azokat. A hospice-t, illetve a palliatív osztályt többnyire a háziorvos értesíti arról, hogy olyan betege van, akit valószínűleg már nem lehet megmenteni. Ezután kezd az alapellátás területén dolgozó nővér mellett a hospice-nővér is kijárni a beteghez. Lehetséges, hogy kezdetben a beteg még nincs is teljesen tisztában a helyzetével. A beteget a hospice-nővér kezdi felkészíteni arra, hogy állapotával és betegsége legvalószínűbb következményével – a halállal – szembe tudjon nézni. Az angol kultúra sajátja, hogy a felkészítést rendkívül tapintatos módon végzik a hospice-nővérek. Ennek következtében a beteg fokozatosan és nem hirtelen szembesül saját halálának gondolatával.

A beteg ellátását tehát az otthoni ápolási részleg kezdi el, de az idő múlásával a beteg állapota rosszabbodhat, és ekkor az egész napos otthoni ellátás egyre nehezebb feladattá válhat a hozzátartozók számára. Ebben az esetben lehetőség van arra, hogy a beteg reggeltől a délutáni órákig bekerüljön a nappali részlegbe, ahol a sorstársakkal együtt különböző foglalkozásokon vehet részt. Itt a betegek – betegségükhöz képest – többnyire nagyon jó lelki állapotban vannak, de természetesen nem mindenki. Azokat, akik visszahúzódóbbak, a csoport vezetője a legkevésbé sem erőlteti, hogy vegyenek részt a foglalkozásokon. Ezek a betegek általában félrehúzódva üldögélnek, saját gondolataikba merülve. Ebben az esetben is, mint annyiszor, az individuum tiszteletben tartása érhető tetten, ami az angol kultúra egyik központi értéke. A nappali részlet legalább annyira szolgálja a hozzátartozókat is, mint a betegeket, hiszen a súlyos beteg ápolása a hozzátartozók számára is sokszor nehéz feladat, de ezáltal ők is fellélegezhetnek kissé. Csak a legsúlyosabb állapotban lévő betegek kerülnek a fekvő részlegbe. A betegeknek még itt sem kell elszakadniuk szeretteiktől, hiszen bárki, bármikor meglátogathatja őket, és lehetőség van arra is, hogy a hozzátartozók az éjszakát is a beteg mellett töltsék.

A betegek átlagosan egy hetet töltenek a fekvő részlegben. A szakirodalmi adatok alapján megállapítható, hogy minél kisebb a hospice ágyszáma, annál rövidebb a benntartózkodási idő. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó felmérésnek a szerzői két lehetőséget okot is említenek a jelenség magyarázatául. Egyrészt a nagy intézmények a nagyobb településeken találhatóak, ahol vélhetően súlyosabbak a társadalmi problémák, alacsonyabb fokú a társadalmi integráció, és ennek következtében a haldoklók sokkal inkább magukra maradnak, illetve sokkal inkább magukra hagyják őket. Másrészt lehetséges, hogy a kisebb intézmények egyszerűen ágyhiánnyal küszködnek, és ezért rövidebb a betegek benntartózkodási ideje.

A hasonlóságok ellenére jelentős különbségek is tapasztalhatók hospice-ok és a palliatív kórházi osztályok között. A hospice-ok több mint fele ugyanis – ellentétben a palliatív osztályokkal – anyagilag nagymértékben független az állami egészségügyi szolgálatától (1. táblázat).

1. táblázat *Az angliai hospice-ok finanszírozása*

Benn fekvő részlegek	részleg	ágyszám
nem az Állami Egészségügyi Szolgálat irányítása alatt	147	2206
az Állami Egészségügyi Szolgálat irányítása alatt	50	557
Marie Curie Hospice Centre	11	291
Sue Ryders Homes	9	161
Összesen	217	3215

A Marie Curie Hospice Centre és a Sue Ryder Homes intézményeit is lényegében az állami egészségügyi szolgálat finanszírozza, de a hospice-ok többsége még ezekkel az intézményekkel együtt is független az állami egészségügyi szolgálattól. A táblázatról leolvasható, hogy az ágyszám tekintetében szintén hasonlóak az arányok. A civil társadalom által finanszírozott hospice-ok bevételeinek csak körülbelül 20–30 százaléka származik az államtól. A többi adományokból, ami az összes bevételnek körülbelül 50 százalékát képezi, valamint ezt még kiegészítik a hospice tulajdonában lévő non-profit üzletek (ezek az angol adózási szabályok miatt többnyire használtáru-boltok). A hospice-ok finanszírozásában tehát a civil társadalom meghatározó szerepet játszik, aminek egyik feltétele az erős középosztály, másrészt az e társadalmi csoport tagjainak a haldoklók iránti erős szolidaritása.

Végül is megállapítható, hogy a hospice-hálózat kialakulásában, fenntartásában, és ahogyan azt még a későbbiekben is látni fogjuk, a hálózat arcúlatának meghatározásában döntő szerepet játszik az erős középosztály. A hospice-ok többsége tehát anyagi szempontból nagymértékben független az állami egészségügyi szolgálattól. A civil társadalom erősségének fokmérője, hogy a hospice-ok magasabb színvonalú ellátást tudnak biztosítani a betegek számára, mint az állami egészségügy. Az egyik hospice-ban például volt iszlám és kóser konyha is, továbbá ha a beteg igényelte, akkor vegetáriánus étellel szolgálták ki. Annak, hogy a civil társadalom ilyen jelentős mértékben járul hozzá a hospice-ok finanszírozásához, egyik következménye, hogy a hospice-ok között az általában igen magas színvonalú ellátáson belül – vannak bizonyos különbségek, amelyek vélhetően az adott terület népességének gazdagságával függnek össze, tehát ahol tehetősebb a civil társadalom, ott a hospice is gazdagabb. Elvileg nem szükségszerű, hogy a hospice-ok közötti egyenlőtlenségek érződjenek a lakosság ellátásában is: az ellátás ugyan területi alapon szerveződik, de elméletileg bárki bármelyik hospice-ba bekerülhet, területi hovatartozásától függetlenül. Kérdéses azonban, hogy az igénybevétel esetében az elméleti egyenlőség egyenlőséget jelent-e a valóságban. Mindenesetre tanulmányutam során több intézményben is tapasztaltam, hogy a fekvőosztályon nemcsak a hospice-ok körzetéből voltak betegek, hanem esetenként távoli városokból is. Ez persze csak jelzésértékű és mindössze azt bizonyítja, hogy az ellátási rendszer nem tökéletesen zárt a területi elv tekintetében, de az igénybevétel egyenlőtlenségeiről valójában nem sokat árul el.

A hospice szellemű ellátás személyi feltételeinek, valamint intézményi háttérének ismertetése után szeretnék rátérni a betegek ellátásának főbb társadalmi dimenzióira.

Nagy-Britanniában az emberek több mint a 70 százaléka kórházban hal meg, ezért felvetődik a kérdés: mekkora tere lehet egyáltalán a haldoklók hospice szellemű ellátásának? Az igazsághoz hozzátartozik, hogy nem minden halállal végződő betegség igényel hospice szellemű ellátást. A modernizációs megbetegedések néven ismert szív- és érrendszeri, valamint a daganatos megbetegedések közül az esetek döntő többségében csak a hosszan tartó, nagy fizikai fájdalommal járó daganatos betegségeknél merül fel az igény a hospice szellemű ápolásra. A lakosság döntő többségénél valamilyen modernizációs megbetegedés szerepel halálukként, ezek közül a daganatos betegségek hozzávetőlegesen az összes halálozás 30 százalékát teszik ki. Az Egyesült Királyságban körülbelül százhatvanezren halnak meg évente daganatos betegségekben, közülük nagyjából százezren részesülnek valamilyen hospice szellemű ellátási formában, ideszámítva az intézményesülés alacsonyabb fokán lévő (de nem alacsony színvonalú!), különböző otthoni ápolási teameket, kórházi gondozó hálózatokat is. Összesen 400 házigondozó szolgálat és 275, a haldokló betegek ellátását biztosító, kórházi háttérrel is rendelkező segítőcsoport van. Hospice-ba ötvenhatezeren jutnak el, közülük 3500-an nem rákos – javarészt AIDS-betegek. Évente huszonkilencezren halnak meg hospice-ban. Összességében tehát megállapítható, hogy az Egyesült Királyságban azoknak a betegeknek, akik igénylik a hospice szellemű ellátást, az intézményrendszer fejlettségének köszönhetően erre megvan a lehetőségük.

2. táblázat A hospice-ban ápolott és a házigondozásban részesülő betegek jellemzői

Fekvő részlegek	Betegek megoszlása	Betegek száma, akikről adatokat szolgáltatnak	A kérdőíveket visszaküldő hospice-ok száma
<i>Életkor:</i>	65%	17 295	83
	65 évnél idősebb		
<i>Nemek:</i>		18 112	87
Férfi	50,3%		
Nő	49,7%		
<i>Etnikum:</i>		10 242	57
1. Fehér	98,4%		
2. Fekete	0,7%		
3. Indiai, pakisztáni, bengáli	0,5%		
4. Kínai	0,1%		
5. Egyéb	0,3%		
<i>Diagnózis:</i>		21 058	96
Rák	96,7%		
AIDS	1,3%		
Egyéb	1,0%		

Otthoni ápolás	Betegek megoszlása	Betegek száma, akikről adatokat szolgáltatnak	A kérdőíveket visszaküldő szolgálatok száma
<i>Életkor:</i>	60,0%	27 558	116
	65 évnél idősebb		
<i>Nemek:</i>		17 177	117
Férfi	51,4%		
Nő	48,6%		
<i>Etnikum:</i>		17 405	92
1. Fehér	96,9%		
2. Fekete	1,36%		
3. Indiai, pakisztáni, bengáli	0,96%		
4. Kínai	0,14%		
5. Egyéb	0,6%		
<i>Diagnózis:</i>		36 891	148
Rák	96,3%		
AIDS	0,6%		
Egyéb	3,1%		

A 2. táblázat a hospice-ok és otthonápolási csoportok körében 1994–95-ben végzett felmérés adatait mutatja. A táblázat adatai csak tájékoztató jellegűek, mivel a kiküldött kérdőíveket a hospice-ok és az otthoni ápolási szolgálatok kevesebb mint a fele küldte vissza.

A táblázatról leolvasható, hogy az otthonápolási szolgálatot igénybevevők 60 százaléka 65 évnél idősebb. A hospice-okban ápolott betegek esetében még nagyobb a 65 évesnél idősebbek aránya: 65 százalék. A betegek magas átlagéletkora azzal függ össze, hogy döntő többségük valamilyen daganatos megbetegedésben szenved. A férfiak és a nők aránya körülbelül azonos, azaz követi a teljes népesség nemek arányában megmutatkozó tendenciáját.

A táblázat legbeszédesebb adatai az etnikai hovatartozást mutatják. Az Egyesült Királyságban a lakosság 5,5 százaléka tartozik a színes bőrűek csoportjába. Az összlakossághoz képest a színes bőrűek aránya nem tűnik túl nagyoknak, de ha figyelembe vesszük, hogy a színes bőrűek elsősorban Londonban, illetve néhány nagyobb városban élnek, akkor ezeken a településeken az etnikai problémák igen jelentősek lehetnek. Az 5,5 százalékos arányukhoz képest az otthoni ápolást igénybevevők közül csak 3,1 százalék tartozik ebbe a csoportba, a hospice-ok igénybevétele esetében még kisebb a színes bőrűek aránya, 1,6 százalék.

Vajon mivel magyarázható, hogy a fehér lakosság felülreprezentált a hospice szellemű ellátási formák igénybevételében? Valószínűleg több tényező is szerepet játszik ebben, az alábbiakban ezeket próbálom meg számba venni. Az előzőekben szó volt arról, hogy a hospice-hálózat finanszírozásában, illetve az önkéntesek révén a betegek ellátásában és a betegek komfortérzetének növelésében az angol középosztály meghatározó szerepet játszik. Ezáltal a hospice szellemű ellátási formákban a keresztény középosztályi kulturális elemek a meghatározóak. A kisebbségi csoportokhoz tartozó betegek számára a hospice által közvetített kulturális minták idegenek lehetnek. Ezt

az idegenséget egy példával szeretném érzékeltetni. A fájdalomnak a mohamedánok számára megtisztító szerepe van, mivel a fájdalmat Isten büntetésének tartják az élet során elkövetett bűnökért. Ezzel szemben a hospice filozófiájában a jó halálhoz hozzá tartozik a fájdalommentesség, hiszen a fájdalom leküzdése után nyílik csak lehetőség az elmúlással való szembenézésre, a halál elfogadására. Ily módon kibékíthetetlen az ellentét a fájdalom szerepét illetően a mohamedánok és a hospice szellemisége között.

A kulturális különbözőségekből adódó problémák mellett kommunikációs nehézségek is felléphetnek a színes bőrűek ellátása során: az egyes etnikai csoportoknál főleg az idősebbek nem tudják kielégítően az angol nyelvet, így gyakran előfordul, hogy a család egyik fiatalabb, angolul már jól beszélő tagja közvetít a beteg és a team között.

A hospice szellemű ellátási formák igénybevételének különbözőségét vélhetően a betegeknek nem csak az etnikai csoporthoz, hanem a társadalmi osztályba való tartozása is befolyásolja. Itt arra, az egészségpszociológiában jól ismert jelenségre gondolok, amely szerint az alsóbb társadalmi osztályok hátrányosabb helyzetben vannak, így például kisebb arányban veszik igénybe az egészségügyi ellátási formákat, noha egészségi állapotuk általában sokkal rosszabb a felsőbb társadalmi osztályokénál.

Az egészségügyi ellátási formák alacsonyabb igénybevétele akkor is megfigyelhető, ha ingyenesek, mint például Nagy-Britanniában. A különböző etnikai csoportok tagjai a társadalmi hierarchia alsóbb osztályaiban felülreprezentáltak, ezáltal a hospice szellemű ellátási formák etnikai csoportkénti eltérő igénybevétele egyben társadalmi osztálykülönbségeket is takarhat. A fentieket azonban csak vélelmezni tudjuk, mivel a hospice szellemű ellátásról szóló vizsgálat sajnos nem terjedt ki erre a kérdésre.

A fentieket összefoglalva megállapítható: annak ellenére, hogy a különböző etnikai csoportok bizonyítottan, az alsóbb társadalmi osztályok vélhetően hátrányos helyzetben vannak, annak ellenére, hogy a különböző ellátási formák esetében határozott törekvés figyelhető meg a társadalmi egyenlőtlenségek negatív következményeinek mérséklésére, illetve kiküszöbölésére – ezt a célt szolgálja többek között az ellátás ingyenessége, és végső soron ez a feladatuk a szociális munkásoknak is.

A fent említett tanulmány érdekes megállapításokat tesz a hospice szellemű ellátás jövőjével kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy a különböző ellátási formák közül egyre inkább az otthoni ápolás játssza majd a fő szerepet. Az otthoni ápolás térnyerését egyértelműen a betegek kívánsága tette lehetővé. Arról lehet szó, hogy a betegek igénylik a megszokott otthoni környezetet, a családot és annak gondoskodását. Az otthoni ápolás szerepének növekedése következtében azonban a hospice-ellátás igénybevétele során tapasztalható etnikai, illetve társadalmi különbségek a jövőben vélhetően mérséklődni fognak, hiszen – mint az előzőekben láthattuk – az otthoni ápolási szolgáltatásokat a színes bőrűek nagyobb arányban veszik igénybe. Ez könnyen megérthető, hiszen ugyanarról van szó, mint az előzőekben: a betegek igénylik a megszokott miliőt. A kisebbségek esetében ez még fontosabb lehet, hiszen egyes kulturális és kommunikációs problémák fel sem vetődnek, vagy ha igen, akkor is sokkal enyhébb formában.

Az angliai tapasztalatokat összegezve megállapítható, hogy a hospice-hálózat fejlettsége révén a terminális fázisban lévő betegek igen magas színvonalú és humánus ellátásban részesülnek. Az ellátórendszer fenntartásában a civil társadalom meghatározó szerepet vállal. Ennek köszönhetően a hospice-rendszer nagyfokú függetlenséget élvez az állami egészségügyi rendszertől, és a civil társadalom gazdagságának és a halálos betegek iránti erős szolidaritásának köszönhetően a hospice-ok az állami egészségügynél magasabb színvonalú ellátást tudnak biztosítani. A civil társadalom aktív közreműködése folytán a fehér, keresztény középpolgári kultúra dominanciája figyelhető meg: vélhetően részben emiatt egyenlőtlenségek tapasztalhatók az ellátórendszer igénybevételében. A közeljövőben azonban ezek az egyenlőtlenségek csökkenhetnek a sok szempontból optimálisnak tűnő házi ápolási forma elterjedésének következtében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bagott R.: Health and Health Care in Britain. MacMillan 1994. p. 74–200.
- Beresfeld L.: The hospice handbook. Little and Brown Company. 1993.
- Directory of Hospice and Palliative Care Service 1996, Hospice Information Service at St Christopher's Hospice.
- Eve, A.–Smith A. M.–Tebbit, P.: Hospice and palliative care in the UK 1994–1995 including a summary of trends 1990–1995. In: Palliative Medicine 1997. 11. p. 31–43.
- Field, D.–Johnson, I.: Satisfaction and Change: A Survey of Volunteers in a Hospice Organisation. In: Soc. Sci. Med. 1993. No. 12, p. 1625–1633.
- Field, D. and James, N.: Where and How People Die. In: The Future for Palliative Care. Ed. by Clark D. Open University Press. 1993, p. 6–30.
- Firth, S.: Cultural Issues in terminal care. In: The future for palliative care. Ed. by Clark, D. Open University Press. 1993. p. 98–110.
- Goffman, E.: Stigma és szociális identitás. In: Goffman, E.: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, Budapest 1981. 179–242. o.
- Hegedűs, K.: A hospice-munka: a haldoklók gondozásának etikai kérdései. In: Halálközben. (A haldokló és a halál méltóságáért. Magyar Hospice Alapítvány. 109–135. o.)
- Kübler-Ross, E.: A halál és a hozzá vezető út. Gondolat. Budapest 1988.
- Lawson, T.–Garrod, J.: The Complete A–Z sociology Handbook. Hodder and Stoughton, London 1996. p. 203.
- Mulkay, M.: Social death in Britain. In: The sociology of death. Ed. by Clark, D. (1933) Blackwell, p. 31–50.
- Rusnack, B.–Schafer, S.–Moxley, D.: „Safe Passage”: Social Work Roles and Functions in Hospice Care. In: Canadian Journal of Community Mental Health. Vol. 13(3) 1988, The Haworth Press. p. 3–19.
- Ruzsa Á.: A terminális állapotú betegek hospice szellemű gondozása. In: Medicus Universalis XXVII–4. 1994. 13–16. o.
- Taylor S. E.: Health Psychology, Third Edition, McGraw–Hill International Editions, Psychology Series, 1995, p. 451–494.
- World Health and Disease. Ed. by Gray, A. Open University Press, 1993. p. 110–162.
- Zimmerman, J. M.: Hospice/Complete care for the terminally ill. 1986. Urban & Schwarzenberg p. 99–150.

HARANGI ANDREA

Terror a családban

Morvai Krisztina azonos című könyve a Magvető Kiadónál jelent meg, 1998-ban. Hiánypótló munka. Magyarországon a feleségbántalmazásnak nincs szakirodalma. (A szerző „feleségbántalmazás” címszó alatt tárgyalja a volt feleség, illetve az élettárs és a volt élettárs bántalmazásának problémáját is. Az ezzel összefüggő gyermekbántalmazást szorosan együtt tárgyalja az előbbi problémával, arra mindenhol felhívja a figyelmet.)

Nem mindennapi vállalkozás olyan témát kutatni, vállalni szélesebb nyilvánosság előtt, amiről eddig nem sokat hallhattunk, sem mi, a témával valamilyen szempontból kapcsolatba kerülő szakemberek, sem a szélesebb közvélemény. Szokatlan a hang, szokatlan és imponáló a jogász nő fellépése a bántalmazott nők, gyerekek, hozzátartozók védelme érdekében. A könyv méltán tarthat számot nemcsak jogászok, társadalompolitikával, szociális munkával foglalkozó szakemberek és az érintettek, de gyakorlatilag minden érdeklődő állampolgár figyelmére. A szerző jól érthető, tárgyilagos nyelven mondja el témáról gyűjtött gondosan összeszedett ismereteit. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyi bátorság kellett ennek a kutatási anyagnak a közreadásához.

Morvai több ezer, a témába vágó bírósági ügy esetét dolgozta fel, érintve az ügyekkel kapcsolatban született ítéleteket. Ezekből statisztikát is összeállított. Ezenkívül több mint félszáz mélyinterjút készített, bántalmazott feleségekkel. A könyv olvasása során így egyszerre tudjuk nyomon követni a bántalmazás mindennapi természetét és a különböző szintű döntési folyamatok során a jogalkalmazók, hatóságok számára megfogalmazódott problémákat.

Az erőszak semmilyen formájában nem magánügy és nem családi ügy egy modern polgári társadalomban – mindenekelőtt erre hívja fel figyelmünket a szerző. Az erőszakos viselkedés – az önvédelem eseteit kivéve – nem megengedett magatartási forma egyetlen ilyen társadalomban élő ember számára sem, a hatóságok fellépése ezzel szemben kötelező.

A továbbiakban vázolja a feleségbántalmazás jelenségcsoportjának természetét, meggyőzően érvelve amellelt, hogy a család intézményén belül zajló erőszak nagyon hasonló képet mutat a társadalom más intézményein belül zajló erőszakos cselekedetekkel. Mindenekelőtt a zárt, ún. totális intézményekben zajló erőszakos megnyilvánulásokra hoz példákat, börtönökből, lakatanyákból. Totális intézmény egy társadalom minden olyan intézménye, amely a bekerülő emberek teljes személyiségének uralására törekszik, s lehetőleg minden hatalmi, gazdasági, kulturális pozíciójuk felett megpróbál kontrollt, ellenőrzést gyakorolni.

A modern polgári társadalomban különösen a család leggyakoribb formája: az ún. nukleáris család, de általában a szülők és esetleg a gyermekek, vagy valamely szülő és a gyermekek közös háztartásban való együttélése nem tekinthető totális intézményi formának, azt éppen egy nagyobbfokú rugalmassággal, a személyes hatalmi, gazdasági, pszichikai igények differenciáltabb figyelembevételével szoktuk leírni. Ezért is tűnik első látásra meglepőnek, hogy a szerző a totális intézményekben elszenvedett erőszakhoz hasonlítja a feleségek, élettársak, gyerekek, hozzátartozók által elszenvedett erőszakot.

Valójában azonban lehetséges a nukleáris családnak, kis családnak olyan szélsőséges formája, amely működése egészében közel állhat egyfajta totális modellhez. Ennek egyrészt tudatos, másrészt tudattalan kialakítása sok esetben már nem sokkal a felnőttek házasságkötése, együttélési megállapodása után elkezdődik, s a folyamatban a megszokott, hagyományos házastársi, élettársi viselkedések és az elnyomó, a család normális működését veszélyeztető, az egyes családtagok szabadságát, emberi méltóságát erősen korlátozó magatartások eleinte nehezen elkülöníthetők, majd torz családi együttélést hoznak létre. Ez a folyamat többnyire egy erősebb elszigetelődést, illetve a fenyegetett, erőszakot elszenvedő, bántalmazott fél sok esetben tudatos elszigetelését jelenti a tágabb környezettől, tágabb családtól, barátoktól, munkatársaktól, szomszédságtól, hivatalos szervektől. Csak így lehetséges kialakítani egyfajta totális kiscsaládi modellt, amelyben egyes felek fizikai és pszichikai épsége veszélybe kerülhet, kiszolgáltatottságuk teljessé válhat.

E folyamat ellenében fel kell és fel lehet lépnie az adott család kapcsolati hálójába tartozó (vagy egykor tartozott), formális és informális szereplőknek, személyeknek és csoportoknak. Mind az informális környezetnek, mind a formális résztvevőknek sokszintű segítséget kell kapniuk ahhoz, hogy az adott család problémáját megítélhessék, s hogy szükség esetén hatékonyan segíthessenek a családban lévő bántalmazottaknak.

A család fogalmának interaktív, kommunikációs viszonyokkal, belső szereprendszerrel való megközelítéseire gondolva a társadalom részéről a mentálhigiénés segítség különböző formái a fontosak, mind a bántalmazottak, mind a bántalmazók segítségével. Különösen fontosak az egyéb magatartási minták felmutatásával kapcsolatos társadalmi diskurzusok ösztönzése, preventív erejük miatt is.

A család fogalmának funkcionista megközelítéséből kiindulva a családot olyan rendszernek tekinthetjük, amelynek van bizonyos, nem elhanyagolható önállósága, ugyanakkor a társadalom része, annak más alrendszereivel sokszintű kapcsolatban áll.

Az asszonyverés-feleségverés jelensége hosszú éveken, évtizedeken keresztül a bántalmazó által tudatosan fenntartott erőszakos viszony, amely leggyakrabban a társra és/vagy a gyerekekre, esetleg más hozzátartozókra is kiterjed. Mindezen személyek pszichikai, fizikai, szexuális erőinek, képének szándékolt rombolását valósítja meg.

A fizikai és szexuális bántalmazás mellett leggyakoribb megnyilvánulási formái: a már említett elszigetelés, elmagányosítás, a mozgásszabadság és cselekvési szabadság korlátozása, a pénzzel való visszaélés, a folyamatos

bírálat, gúny, sértegetés, a nem verbális megalázási módok, az állandó bizonytalanságban tartás, a külső szexuális kapcsolat nyílt és bántó folytatása, a tárgyak rongálása, az állatok bántalmazása, a fenyegetés, zaklatás a kapcsolat megszakítása után is, vagy ezen elemek valamilyen keverése a bántalmazó részéről.

A jelenségnek van ritmikája, ciklikusan ismétlődő szakaszai különíthetők el, dinamikájában azonban a jobb periódusokat is figyelembe véve többnyire viszonylag egyértelműen halad a végkifejlet, a bántalmazottak személyiségének és testének teljes széttűzése felé. Ez a dinamika nem tűri el az esetleges kilépést, a bántalmazó és bántalmazott(ak) közötti interakciós stratégia olyan, hogy az a bántalmazottakat is a kapcsolatban tartja. Éppen ezért a legnagyobb veszély akkor leselkedik a bántalmazottakra és nem egy esetben ez a pont a torz szerepleosztás vége, amikor a feleség, élettárs megpróbálja félbeszakítani a kapcsolatot, és ezt partnere tudomására hozza, netán meg is szakítja az életközösséget. A bántalmazó az általa többnyire előnyösként megélt pozícióit feladni nem hajlandó, azt megpróbálja minden áron védelmezni. A kapcsolat igen gyakran valamelyik fél halálával végződik.

Egy bántalmazási cikluson belül viszonylag jól elkülöníthető három szakasz: a növekedő feszültség periódusa, amelyben a bántalmazó egyre agresszívabbé, a többi családtag számára egyre nehezebben kezelhetővé válik. (Ez a periódus esetenként el is maradhat.) Az akut bántalmazási epizód a ciklusoknak az a része, amelyben a legerőszakosabb cselekmények zajlanak a bántalmazó és a bántalmazottak között. És persze a „nászút” periódus, amely a kapcsolatbantartás fontos eleme. Lényege, hogy a bántalmazó saját, másfajta vágyainak is engedve, időnként a bántalmazottak szemében is pozitív tartalommal tölti meg a kapcsolatot, azt a vágyképet keltve, esetleg ki is mondva, hogy ez ezután mindig így lesz. Az eseteleírásokból azonban jól tudjuk, hogy erre vajmi kevés az esély.

A társ bántalmazása nagyon sok esetben összefügg a gyermekek bántalmazásával, erre a szerző következetesen rámutat a téma minden aspektusa kapcsán. A gyermek bántalmazásának számít az is, ha előtte valamelyik szülőjét pszichikailag, fizikailag vagy szexuálisan bántalmazzák. Sajnos, gyakori a gyermekek közvetlen pszichikális, fizikai és szexuális bántalmazása is. Mindez önmagában is sok problémát felvető jelenség, ami szintén nemrégén került a figyelem középpontjába, az 1997. évi XXXI., a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról alkotott, ún. Gyermekvédelmi törvény elkészítése és elfogadása kapcsán.

A szerző hangsúlyozza: nehéz az elején meglátni, hogy mikortól válik betegséggé, kényszeres cselekvéssé a másik akaratának megtörése, de még idejekorán fel lehet ismerni a torzulásokat, ha társadalmi vagy kisközösségi szinten is tudatosabban kezeljük a problémákat.

Fontos a hatóságok (rendőrség, gyámügy, önkormányzatok stb.) határozottabb szerepvállalása a probléma kezelésében. Jelenleg nem nagyon mernek lépni, tanácsstalanok, de hibákat is elkövetnek – mondja a szerző. A bántalmazott nők jogait, érdekeit Magyarországon ők csak igen korlátozottan képviselik. A szerző azt is szemlélteti, hogy az adott probléma egyes részével kapcsolatban vannak jogszabályok a Büntető törvénykönyvben, a Gyer-

mekvédelmi törvényben, és gyakorlatilag minden olyan törvényben, amelyhez a probléma adott aspektusai tartoznak; a hivatali, rendőri, gyámügyi, bírói jogalkalmazás viszont messze nem ezeknek megfelelően jár el.

A családon belüli bántalmazás a könyv leírása szerint olyan terület, ahol a szokásjog mind a mai napig erősebben érvényesül az írott jogszabályoknál, és ez alól a hivatásos jogalkalmazók sem kivételek. (A szerző nem fogalmaz ennyire sarkosan, maga is a jogásztársadalom tagja, de a nem kielégítő hivatali jogalkalmazás az egyik alapvető jelenség, amit a könyvben megpróbál körülírni.)

A tételes jogszabályokkal foglalkozó részben nem ártott volna a laikusok számára bővebben leírni, hogy mi a magánindítvány, kiknek az érdekeit védi, miért fontos általában, továbbá hogy melyek azok a bűncselekmények, amelyek bejelentése eljárás megindítására önmagában nem elegendő, és amelyek kapcsán az eljáráshoz magánindítványt kell benyújtani. Ezzel kapcsolatban csak egy-egy példát kapunk, holott egy esetleges eljárás törvényi garanciáival igen fontos lenne az érintetteknek is tisztában lenniük.

Ít jegyzem meg, hogy a témát érintő nemzetközi egyezségekre, határozatokra való kitekintésen kívül nagyon hiányoltam egy rövid nemzetközi statisztikai adatsort, illetve egy rövid leírást a bántalmazott nők és gyermekeik intézményi elhelyezésének és ellátásának külföldi példáiról. A szerző járt külföldön, nyilván többféle modellt látott.

A bántalmazás okait a szerzőnek nem sikerült mindenre kiterjedően meghatároznia, de ez talán nem is ennek a könyvnek a feladata. Elnagyoltan, egy-két családdal kapcsolatban ír csak némelyik szociológiai elméletéről. Nem hangsúlyozza eléggé, hogy a bántalmazó férfiak sok esetben maguk is alacsony szinten, nehéz gazdasági-társadalmi pozíciókban élnek, igen korlátozott hatalmi-érdekérvényesítési lehetőségekkel, ami természetesen nem felmentés, pusztán tény. Igaz, a jelenség jobb gazdasági-társadalmi-érdekérvényesítő pozíciókkal bíró emberek között is előfordul, de valószínűleg számottevően alacsonyabb arányban, és itt a bántalmazottaknak a saját jobb pozíciói miatt összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségeik vannak a nem megfelelő kapcsolatokból való kilépésre.

Magyarországon ez ma azt jelenti, hogy vannak bizonyos rétegek, amelyekben az esetleg bántalmazott nőknek – amennyiben a kapcsolat már említett dinamikájából ki tudnak szakadni – van lehetőségük független, önálló életet kezdeni s kisebb pozíciós veszteségek ugyan ebben az esetben itt is rendre előfordulnak, de ezek a nők konvertálható tudással rendelkeznek arról, hogy miként működik a társadalom; megfelelő kapcsolati tőkéjük van, lakásuk van, tudnak szerezni, szaktudásuk van és jók a munkaerő-piaci pozícióik.

Azután ott vannak a széles középrétegek, amelyekben az önálló életvitel ha nem is könnyen, ha nagy pozíciós veszteségekkel is, de valamilyen formában még megvalósítható. A nagy számú hátrányos pozícióban lévő embernek azonban, különösen, ha nő, alacsony képzettséggel, ma ebben az országban nincs lehetősége önálló életkezdesre.

Az intézményi fejlesztés, a jogalkalmazás szellemének változása fontos tényező, de a szélesebb társadalmi, gazdasági viszonyoknak kell változniuk ahhoz, hogy a hátrányos társadalmi pozíciók, a nem megfelelő magatartási,

életvezetési minták átöröklése szűküljön. A bántalmazói kapcsolatok belső dinamikája mellett ezért nehéz a nőknek az ilyen kapcsolatokat önerejükben felszámolni.

Ami a statisztikákat illeti: a szerző az 1995-ös év magyar jogeset anyagát tanulmányozva érdekes adatokat mutat be. Az anyagot egyrészt az elkövető és a sértett neme szerint rendezte (férfi tettes, női tettes, férfi sértett, női sértett), másrészt az elkövető és a sértett között az elkövetéskor fennállt kapcsolat alapján (a; egymás számára ismeretlenek; b; hivatalos vagy munkakapcsolat; c; szomszéd, barát vagy ismerős; d; rokon, hozzátartozó, kivéve a házastársi vagy élettársi kapcsolatot; e; házastárs, volt házastárs, élettárs, volt élettárs).

Néhány adat, számított adat a kutatásból: „'95-ben a felnőttek sérelmére elkövetett, halállal végződő, szándékos, élet és testi épség elleni bűncselekmények tetteseinek mindössze 11 százaléka nő, amíg az áldozatok között a nők aránya 41 százalék.”

„Amíg a férfi sértettek száma a vizsgált mintában a férfi elkövetők 69 százaléka, nem egészen háromnegyede, addig a női sértettek száma a női elkövetők 380 százaléka, azaz majdnem négyszerese.”

„A bűncselekmény következtében meghalt nők több mint a fele a házastársa (volt házastársa) vagy élettársa (volt élettársa) áldozata lett (80 női sértettből 48, azaz 60 százalék).”

„Száz megölt férfi közül tizenhármát öl meg a házastársa vagy élettársa, száz megölt nő közül hatvanat.”

„Magyarországon majdnem minden héten megöl egy nőt a hozzá (formálisan) legközelebb álló vagy legközelebb állt férfi.”

A szerző egyértelműen szélesebb társadalmi összefogásra számít: könyvében egy teljes részt az összefogás lehetséges módjainak szentel. A nem érintett és nem szakmaszerűen bántalmazottakkal foglalkozók mellett mindenki más is tud segíteni – írja –, az úgy közvetett és közvetlen személyes pártolásával, anyagi és nem anyagi támogatásával.

A szerző praktikus tanácsokat is ad a bántalmazott nőknek, címeiket, telefonszámokat közöl, ahová az érintettek fordulhatnak. Amennyiben a bántalmazottak már elviselhetetlennek érzik kapcsolatukat a bántalmazóval, lehetőleg gyermekeikkel együtt, de határozottan a menekülésre biztatja őket a szerző.

A családjukból már kimenekült és talpra állt nők történeteinek közül összesen négyet olvashatunk a könyvben. Nagyon fontos, hogy ezek publikusakká váltak, mégha igen csekély számban is. A szerző készített néhány olyan mélyinterjút, amelynek alanyai, bántalmazott nők gyermekeikkel, esetleg hozzátartozóikkal együtt emberfeletti erővel és akarattal, természetesen a gazdasági-társadalmi pozícióik adta téren belül, de kikerültek a bántalmazás alól, sikerült valamifajta létbiztonságba jutniuk.

E könyv témájának társadalmpolitikai szempontú átgondolása sürgető feladat, társadalomtudományi kutatása érdekes eredményeket hozhat.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Albert József – szociológus

Diósi Ágnes – szociográfus, író

Győri Péter – szociológus

Gyukits György – szociológus

Gyulavári Tamás – jogász

Harangi Andrea – szociálpolitikus

Leveleki Magdolna – szociológus

Pik Katalin – szociológus

Szalai József – szociológus
